

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

(075)

17-99

454

Wheatberg

U.S. - 4949-42

(9261)

Ռ Ո Ւ Ս Ի Ն Ե Ա Ն

Տասնուեօթն ալ դարուն չ'էին որ անցեր էին վրայէս . էր որ իմ Ապրիլներս Նոյեմբերի օրերուն չափ տխուր եղած էին . . . :

Այլ պահն է այն կենաց' ուր թիթեռանց չափ խայտան ու թռչրտին շուրջ ըզ մարդով յուսոյ թեթուք ու մեր առաջին քայլերուն կարծես թէ ժըպտինն աստղունք երկնից :

Բուն առաջին քայլն է անի ի կեանս :

Մնացէք բարով անմեղութեան դուք հաճոյքներ , երջանիկն այն տգիտութիւն , մայրենի ծոցն ու հայրենի տուն , մնացէք դուք բարով . մնացէք բարով ծաղկունք ու թռչունք որ միայն ըզմայլէ իք ըզ մեր անուրջներ : Մտնանք անտառին մէջ թուխաթոյր վարսօք , ուր լոյսն երթալով անլուսի , ուր ստուերն երթալով ստուարանայ , ուր զոյն ու հով տիրեն վայրկեան մը և ապա երթալով տապանայ ու խրթնանայ ուղին . մտնանք ի խորս սիրուն ու սոսկալի պատրանաց :

Մինչև այս քայլը բնազդով սիրէ ու յիշօղութեամբ ուսանի պատանին : Ժամ է որ միտի ի ծառն զիտութեան բարւոյ և չարի :

Այս ժամին մէջ պատահեցաւ ինձի ծանօթանալ Ռուսիներանին :

Նոր կուգար Բարիդէն . հազիւ մէկ երկու տա-

րի առաջ : Հոն Հանդիսատես էր եղած ու գրեթէ խառնուած **1848** ի յեղափոխութեան որ այնքան ցնցում պատճառեց միտքերու , ընդհանուր քուէ-արկութիւնը հիմնեց , Սահմանադրութեան գաղափարը տարածեց , Ազգայնութեանց ոգւոյն ձայն տուաւ և ընկերական խնդիրն յուզեց . չունեցաւ ինչ վայրենի , լի եղաւ իր սկզբանը մէջ ներօղա-մըտութեամբ , վեհանճնութեամբ ու սիրով առ մարդկութիւնն : Բանաստեղծ մը կը նախագահէր այս յեղափոխութեան , բանաստեղծ մը զոր կը մաշէր ձանձրութիւնը , տասնութիններորդ դարուն այն համաճարակ հիւանդութիւնը , որուն համար պիտոյք մ'եղած էր այս յեղափոխութիւնը և որ անկէ ետեւ հրաժարեալ ապրեցաւ աշխարհէ ու կեանքէ . բանաստեղծ մը , աւանդ , որ և այնքան պիտի ներգործէր իմ կեանքիս վրա ալ , որն որ մի և նոյն սխալները ու մի և նոյն թշուառութիւն-ները պիտի ունենայ եղեր մինչև նաև յետինն ալ անոնց , առանց և ոչ նշոյլ մ'ունենալու իր փայ-լին — փայլ ու փառք , ս գիտէ , սնոտիք և ունայ-նութիւնք անոնք ալ :

Նիկողոս Պալեան՝ ուրիշ զաւակ մըն էր **48** ի յեղափոխութեան : **48** էն առաջ դարձած էր ի Պօլիս Բարիզէն , ուր ներկայ գտնուած էր մատե-նագրական մեծ շարժումին որ **1830** ին ծնունդ առած փառաւորապէս կը շարունակէր մինչև իր օրերը . քերթողք , իմաստասէրք , պատմաբանք , պերճախօսք կը զիրարէին ու մին քան ըզ միւսը

կը գերազանցէին . հանճարներու համաստեղու-թիւն մը պայծառ երկնի մը վրա , ահա այս էր Լուի-Ֆիլիբի թագաւորութիւնը : Այն թագաւո-րութեան օրով թիէն ու Կիզօ իրենց անմահ գոր-ծերը կը հրատարակէին . մին յեղափոխութիւնը ու միւսը քաղաքակրթութիւնը կը պատմէր . սա հոծ ու իշխանական ոճով , իսկ նա այն վճիտ լեզ-ուով ու զարմանալի կարգաբանութեամբ որ կար-ծես կապտեր էր եղելութեանց խորհրդաւոր թե-լը և ամենէն կնճռոտ խնդրոց վերջին վերլուծու-թեամբ գտանելի ձեւն ու բառը՝ որով ընթերցօ-ղին անվարժ ու անուս միտքն անգամ կը թա-վանցէր ի խորս խնդրոյն . քանի անգամ անկէ ի վեր սոյն ոճին առջև սքանչացեալ մնացեր ենք , մանաւանդ իր ատենաբանութիւնները կարգալով և նոյն իսկ իր վերջին տարիներուն մէջ իր խօ-սակցութիւնները լսելով , խօսակցութիւնը որոնց-մէ սոյն տողերս գրօղը երբ դուրս կելնէր՝ դեռ իր հմայիցը ներքև զմայլեալ կը գտնէր զանճն այլ եւս մէկ քանի ժամ : Այն օրերուն կը փայ-լէին իմաստասիրութեան մէջ Ժուֆրօա և Քու-զէն , Քուզէն՝ որ կ'արձանացնէր ի բարբառն իւր սխրալի զընտրողական վարդապետութիւնս՝ որ այնքան եռանդաղին գտան ընդունելութիւն և որ այնքան շուտ մոռցուեցան : Այն թագաւո-րութեան օրով կ'ընծայէր աշխարհի իր անմահ տաղերը Լամարթին , տաղք լի կանացի զգա-յականութեամբ և երբեմն առնացի բարբառով , լի դաշնակութեամբ և է գի լի կորովով : Վ . Հիւ-կօ՝ զրական յեղափոխութիւնը կը յարուցանէր

և անոնց որ յանուն Գօռնէյլի ու Ռասինի սըրբապղծութիւն կը համարէին իր նոր դրութիւնը, բերթօղին աղատութիւնը, ի պատասխանի մէյ-մէկ հրաշակերտ կը նետէր առջեւնին որ ըզ Գօռնէյլ ու Ռասին կ'արժէին: Այն օրերուն կը գրէր նաև ու կը նկարէր աղօտափայլ լուսով սիրոյ ամեն տեսակները աւաղելին Միւսէ՛ որոյ հոգին չը կրցին նուաստացնել ապականութիւնք և որ մեծ պիտի մնայ նաև իր անսուրբ բանաստեղծութեանցը մէջ. մինչդեռ երգն ի բերան երթար գար և սուր որ երթար զուարթութիւն ածէր, որ ըզ հայրենեաց փառքն ու սիրանոյչին տարփանքն երգէր, Պէռանժէ: Եւ քաղաքական ամպիոնին վրայէն զաշխարհ թնդացնէին իրենց խօսքերով Ռօյէ-Բօլաու, Պոսյլ, Շաթօպօխան՝ առաջին կայսրութեան մեծն այն տարագիրը որ արձակ ոճով աստուածոց լեզուն խօսեցաւ, նոյն ինքն Լամաութին, Թիէու, Կիզօ, և որ ըզ բարձրաթուիչն պերճախօսութիւն կերպարանէր որչափ ի բարբառն՝ նոյնչափ և յանձն ու ի ձև ու ի ձայն անգթելին Պէռիէ. և դասախօսութեան բեմին վրայէն որոտային և հարուածէին ըզ կեղծաւորն կրօնաւորութիւն և անցեալ դարուց դաղտնիքը պարզէին դողդոջուն ու թրթռուն երիտասարդութեան խոնեալ ի սրահին, անբաժանելիքն անուամբ և որ չը բաժնուեցան սրտով, Միչլէ և Բինէ: Միչլէ, այլ պատմագիր և սյլ ոճով քան ըզ Թիէու **ՏԹ** ի յեղափոխութեան և ընդհանուր Ֆրանսայի պատմութեան, պատմելով ու նկարագրելով նաև իր յատուկ ոճով, իբրև թէ պէտք

ունենային սորա աւելի զմայլմանց, ինչ որ զԲուրի ու ճլուրտայ, կինն ու թռչուն. Բինէ՛ բանաստեղծն այն իմաստասէր և որ մին այն մատենագրաց որ ձեռն տուին կարկառել Գերմանական ու Գաղղիական դպրութեանց, զմէ՛ նաև չը կրցան ձեռն տալ կարկառել երկու մեծ ազգաց : Ահա այս և այսպիսիք էին այն հանճարք բաղմաբեղուն որ **ՏՏ** ի սերունդը պատրաստեցին:

Ասոնցմէ վերջնոյն, Բինէի, կը դաւանէր զինքն աշակերտ Նիկողոս Պալեան: Ինքն իսկ էր աւելն և յափշտակութիւն, մինչդեռ Ռուսինեան անխընով խորհրդածութիւնն էր. յ'որ անբթիթ աջօք նայէր մին, խանդավառ արձակէր միւսն ականողիս. մին ձեւին յարեալ մանաւանդ՝ միւսը հոգւոյն:

Միոյն համար իրականութիւնը միայն կար, և ինչ որ թուաբանական ձեւի մը չէր կրնար վերածիլ կամ ներկրաշափական գիծերու ճշգրտութիւնն ունենալ՝ սխալ էր. գեղեցկութիւնը համաշափութեան մէջ կը բնտուէր և ուղղութիւնը կանոնաւորութեան մէջ: Միւսը՝ իրականութեան վեր ճշմարտութիւնը կը բնտուէր, համաշափութեանէն դուրս համաձայնութիւնը ու կանոնէն դուրս արդարութիւնը, և բնական հետեւութեամբ, այս աշխարհէն դուրս աշխարհ, այս կեանքէն դուրս կեանք և այս էակներէն դուրս էակ: Մին անսայթաք ընթանար գիծերով շքեղապատեալ, միւսը խոյանար՝ տատանեալ ի փոթորկաց և ի շան-

Թիցն հարուածեալ՝ երեւակայութեան բացած ըս-
 փիւռներուն մէջ . . . այլ բաղում այն էր որ թե-
 ւերն ածելով կ'իջնար գտնել իր բարեկամն ու
 պատմել իր տեսածները որ տեսիլներ էին ու ըզ-
 դացածներն որ ազդեցութիւնք էին . և է զի բա-
 րեկամն այլ՝ յափշտակեալ վերանար բարեկամին
 թեւերով և այսպէս զիրար գտնէին ու ի միասին
 աշխատէին մին իմաստուն ու միւսն ալ զրեան թէ
 մարդարէ , մի և եթ ունենալով նպատակ-բարին :

Բարին **48** ի սկզբանց գործադրութիւնն էր ի-
 րենց համար , և շնորհրդային ընտրել իրենց գոր-
 ծողութեան շրջան քան թէ իրենց ազգը : Ընդու-
 նայն ճգնի մարդ ճողապրել ազգին ազդեցութե-
 նէն . նա միշտ բուռն կը խօսի ի մեղ . ընդունայն
 երբ յերիտասարդութեան անդ հասակին իր մը-
 տածութեանց հորիզոնն ընդլայնելով անձուկ գրտ-
 նէ ազգին սահմանը և անդր քան զազգութիւն
 մարդկութիւնը իրեն սիրոյն նպատակ ընել ուզէ ,
 մարդկութիւնը անսուն մը կը բնտուէ որով կոչէ
 ըզնա . ընդունայն նաև երբ յանցանել ժամա-
 նակաց ամեն բանի վրա խորհրդածելով՝ ամեն
 բանի խորը ունայնութիւն գտնէ , բան մը որ դեռ
 կանգուն կը մնայ յուսոյն ու ըզձիցն աւերակացը
 վրա , այն դարձեալ ազգութեան զգացումն է :

Այս զգացումը մարդուս բնականագոյն ու զօ-
 բաւորագոյն զգացմանցը կը պատասխանէ . ինչ
 որ մարդ սէր ու մեծարանք կը գգայ իր հօրն ու
 մօրը համար , կարեկցութիւն ու արգահատանք

իր համարին եղբարցը համար , և անհուն գո-
 լով ու խանդաղատանք իր զաւակացը համար ,
 այս ամենը կը բովանդակին ու կը համառօտին
 Ազգին սիրոյն մէջ :

Եւ ազգը՝ առաջին բանն էր զոր արտասանե-
 ցին Պալեան ու Ռուսիներն , երբ միացան սոյն
 տողերս գրողին հետ :

Այն օրերուն՝ Ազգը վարչութեան պէս բան մը
 ունէր , լեզուի պէս բան մը , ու դպրոցի պէս բան
 մը : Սոքա ձեռն արկին կերպարանել այս երեք
 բաները որ երեք էական պայմաններն են ազգա-
 յին յառաջդիմութեան : Այս ձեռնարկութենէն
 ծնան Սահմանադրութիւնը , Ուղղախօսութիւնը
 և **1854** ի Ուսման խորհուրդը : Ոչինչ աւելի
 երկունք , տքնութիւն և զոհողութիւն պատճա-
 ռած է իր հեղինակաց քան Սահմանադրութիւնը :
 Երբ այնքան տարիներէ ետքը մտքովս կը յամիմ
 այն ժամանակներուն մէջ՝ ուր լաւ պատերազմը
 պատերազմեցանք , լուսոյ խաւարի դէմ , ժողո-
 վրդականութեան ամիրայութեան դէմ և սահ-
 մանադրութեան եկեղեցական ու աշխարհական
 իշխանութեանց դէմ , երբ աչքիս առջև կը բե-
 րեմ այնքան խոչընդոտները , այնքան սպառնա-
 լիքները , այնքան ահուգողը , այնքան վտանգը ,
 որոնց մէջէն անցանք , երբ կը յիշեմ վնասներն
 ալ զոր ըրինք և անոնց ներգործութիւնը զոր կը-
 րեցինք առ յապայն , զարմանքը կը պատէ զիս
 ու կ'ըսեմ . « Ի՞նչ վեհ է երիտասարդութիւնը » :

Եւ արդարեւ՝ երիտասարդը կը նմանի այն մար-
դուն որուն առջև կը պարզի հեռուէն առաւօտու
հորիզոն մը որ կամաց կամաց մառախուղներէն
զատվելով որոշվելով ծիածաւալ կը տարածի պայ-
ծառ ու լուսաւոր կապոյտի մը մէջ . այս հաս-
կին մէջ սրչափ պէտք է սիրէ մարդ ըզ կեանքը
ու ինչ որ կենաց կը վերաբերի , և ընդ հակառա-
կը սրչափ աւելի քան այլ հասակի մէջ անձնու-
րաց ու անշահախնդիր է նա :

Ոչ ամեն ջանք ու զոհողութիւն միօրինակ պը-
սակին արդիւնքով , ու երբեմն զանկարելին փոր-
ձելը՝ օր մը զայն կարելի ընելու միջոցն է : Իսկ
Սահմանադրութեան համար եղած ջանքերը լի-
վին պսակեցան :

Եւ այսօր **20** տարի է որ Սահմանադրութիւնը
ազգային օրէնք է :

Երկինք չը ներեցին Նիկողոս Պալեանին որ
Սահմանադրութեան պաշտօնապէս հաստատու-
թիւնն ու զործադրութիւնը տեսնէ . Աստուած իր
արեւը չը պահեց երկար ժամանակ և ո՞ գիտէ սր
աւելի լուսաւոր և ոչ խանձօղ արեւու կոչեց ըզ
նա : Իսկ Ռուսիոնեան երկար տարիներով տեսաւ
ու գտնուեցաւ Երեսփոխանական ժողովին մէջ ու
իր վերջին օրերուն նաև այն միջիտարութիւնը ու-
նեցաւ որ սոյն ժողովին , որ հողին է Սահմանա-
դրութեան , Ներքին կանոնադրութիւնն ալ ինք
խմբազրեց :

Ուրիշ մարդիկ վեր ելան այն օրերէն ի վեր ազ-

զին մէջ . աւելի դործքի ու խօսքի մարդիկ . ոմանք
1854 ի Ուսմական խորհուրդին արդիւնքներն
են , այն Ուսմական խորհուրդին որուն ամենէն
մեծ արդիւնքն այն եղաւ որ ազգային ընդհա-
նուր դաստիարակութեան պէտքը առաջին ան-
դամ վկայեց ու հաստատեց : Միւս կողմէն կայ-
տառ երիտասարդութիւն մը որ **10** տարի է ի վեր
ազգային վարժարաններէ դուրս կը հեղու , լի
զգացմամբ , լի խանդով և երբեմն լի իմաստով ,
ամեն բանի ձեռնարկօղ այլ և ոչ բոլորովին ան-
լըսօղ փորձառութեան խրատներուն , ազգային
ընկերութիւնները կ'ողողէ և յոյս կուտայ որ օր
մը նորանոր քայլեր ընել տայ Ազգին :

Այս աշնիւ երիտասարդութեան թերեւս ամե-
նէն հանձարաւոր մասն է որ կը շարունակէ լեզ-
ուի խնդրոյն մէջ վարպետին աւանդութիւնը և
Ուղղախօսութեան բացած ճամբէն քայլելով ա-
ւելի նորոգիչ կը հանդիսանայ քան ըզ նորոգօղն
իսկ : Եւ արդ այս երիտասարդութեան առջև որ
աւելն ունի և որ արդէն անուն մ'ունի ազգային
զրականութեան մէջ , կուզեմ խօսիլ Ռուսիոնեա-
նին այն առանձին յատկութեանը վրա որ ամեն
բանի մէջ և մանաւանդ լեզուի խնդրոյն մէջ զին-
քը նորոգօղութեան կը մղէր :

Ռուսիոնեան քիչ կարգացեր շատ խորհրդածե-
ր , ընդհանուր սկզբունքներ ունէր , որոնց յար-
եալ էր ինչպէս կը յարի մարդ իր հաւատքին :
Իր միտքը ընդունակ էր միայն բացարձակն ըմ-
բըռնելու . զամենայն խնդիր ինքնուրոյն կը նը-
կատէր , առանց ուշ դնելու յարակից խնդրոց

Հետ ունեցած առընչութեանը : Արդ՝ ինչ որ կայ ի բարոյական կարգի՝ ոչ ինքնուրոյն կայ կամ բացարձակ և անկախ կերպով, այլ համագոյակից ու յարաբերական բնութեամբ : Այս յարաբերութիւնք և անոնց ազդեցութիւնն անխուսափելի է : Ռուսինեան չ'էր կրնար հասկնալ որ բանաւորութեան ուղածին պէս չը կարենայ ձեւակերպիլ ամեն բան և կարելի չըլլայ՝ ինչ որ խառն է զայն պարզութեան վերածել : Եւ այս թերեւս իր մտքին մէկ գեղեցիկ պատրանքը կրնար համարվիլ, եթէ միանգամայն անձնական բան մը ի յայտ չ'ածէր իր բնութեանը մէջ :

Եւ արդարեւ՝ անձ մըն էր նա ինք իր վրա կեդրոնացեալ . ինքնուրոյն կ'ապրէր . զբէն ազդեցութիւն չ'էր ընդունէր և միայն իր ազդեցութիւնը գործածելու համար՝ երբ երբեմն հաղորդակցութեան կը մտնէր իրաց ու անձանց հետ : Չէր կրնար համոզվիլ թէ ինչ որ աղէկ է իրեն համար կրնայ ուրիշներուն համար աղէկ չ'ըլլալ . և առաջին ու վերջին պայմանն այն էր ամենուն հետ՝ որ իրեն համակերպէին : Վերջապէս ամեն բան իր անձնական յարմարութեանցը վերածելու անյաղթելի տրամադրութիւն մը ունէր :

Այս տրամադրութեան արդիւնքն են ըստ մասին՝ իր ըրած նորոգութիւնքը հայ լեզուին մէջ :

Աւագագոյն հանձարներ զբաղած են լեզուի խնդիրով, և մի և նոյն անուրջները զոր ունեցած էր Ռուսինեան՝ ունեցած են շատեր . Լէյպնից՝ այն մեծ գիտունն ու մեծ իմաստասէրը՝ քերականով ու գիրերու ձեւով կը զբաղէր :

Եթէ աշխարհաբառ լեզուն կերպարանելով ուղղել միայն՝ նպատակն ըլլար Ուղղախօսութեան, ազգային պիտոյքի մը պիտի պատասխանէր նա : Այլ խիզախ ձեռնարկութիւն մըն է նորոգելու ձեռնարկութիւնը : Լեզուն ժողովուրդին բերնին մէջ կը շինվի : Բնականի դէմ յանձնապատասխանութիւն է ելնել ինքնիբեան օրէնք մը շինել լեզուին ու կարծել թէ ազգ մ'ամբողջ այն օրէնքով պիտի վարվի : Այսպիսի ձեռնարկութիւն մը, ինչպէս ամեն նոր բան, իր հետեւողները կրնայ ունենալ և ոչինչ այնքան բուռն է որքան նոր ազանդաւորի մը եռանդը : Այլ ազանդաւորք ինչպէս իրենց եռանդն ալ վաղ թէ անագան կ'անցնին անոնք, և լեզուին ոգին որ ազգային հանձարին ցոլացումն է կը յաղթանակէ ամենուն : Անտարակոյս կարգէ դուրս հանձար մը որ կուգայ զաշխարհ դրդել, կրնայ նոր շարժում ու նոր կեանք տալ լեզուին ալ, ու Տանթէի պէս՝ անմահ գործքի մը մէջ կուել կոփել իր նորաձեւութիւնքը : Ռօնսառ, Ռէնիէ, Մալէրպ, որ ըզգազդիական դպրութիւնն ու լեզուն նորոգել ձեռնարկեցին, և որ պատրաստեցին այն լեզուն որով Քօռնէյլ գրեց ետքէն, քերականութիւն չը շինեցին, այլ գիրք գրեցին :

Լեզու մը բառերէ ու կանոններէ կը բաղկանայ :

Երբ իմաստի մը համապատասխանօր բառը չը կայ, այն բառը կամ ուրիշ լեզուէ առնել կամ նորէն շինել հարկ կըլլայ .

Էր օրէն և մէր անի յայն նորաբեւ Բերել է լայ :

Ռուսինեան ազատօրէն վարվեցաւ այս թոյլ-տուութեամբ ու երբեմն նաև անխնայ վարվեցաւ բառերու հետ . զի երբ մէկ կողմէն նոր բառեր կը շինէր, միւս կողմէն լեզուին բառերը ըստ իւր ճաշակին կը յայտարարէր կամ կը փոփոխէր : Ինչպէս Մալէրպի համար իրեն համար ալ կրնար ըսվիլ թէ բառերու ու վանկերու բռնաւոր մ'եղած էր : Այլ չը կրնար ըսվիլ թէ այս մասին իրական ծառայութիւն չը մատոյց նա լեզուին : Շատ գեղեցկահիւս բառեր ունի շինած և քանի՛ դիտական ու զրական բառեր որ չունէինք և որ ունինք այսօր իր շնորհիւ : Մեր լեզուին բնական գեղեցիկ յատկութիւններէն մէկն է , ինչպէս յունարէնին , բառ շինելու համար ընծայած դիւրութիւնը և Ռուսինեան շատ աւելի լեզուին ոգւոյն ու կիրթ ճաշակի համեմատ վարուեցաւ , քան մեր Ռուսահայոց զրագէտները որ Եւրոպական բառերով այնքան խառնեցին խճողեցին լեզուն մինչև բոլորովին խորթ լեզու մ'ընել զայն :

Իսկ կանոնաց մասին , ընդհանուր երեւոյթ մըն է լեզուաց համար , որ սովորութիւնը կանոն եղած է , այլ ոչ մտահաճ կանոն մը կրցած է սովորութիւն ըլլալ : Այսպիսի հաւանականութիւն մ'ընդունելու համար պէտք է ուրանալ այն ամեն ազդեցութիւնը , մինչև կլիմային ալ ազդեցութիւնը , որ կը ներգործեն լեզուներու վրա : Եւ մենք դեռ չը գիտէինք այն ատեն երբ լեզու մը շինելու ելեր էինք այն ազդին որ ըլլ զրաբառն իրեն լեզու ունեցած էր , չը գիտէինք թէ ինչ է ձանձրութիւնը որ միօրինակութենէ ու միաձե-

ուութենէ յառաջ կուգայ , և բանաւորութեան խիստ աստուածին կը զոհէինք գեղեցկութիւնն ու մեծութիւն :

Բարեբախտաբար Ռուսինեան՝ որ քիչ կը կարգար՝ շատ կը զրէր , որով կրցաւ ինքնին զգալ իր չափազանցութիւնքն ու սխալները : Երկրորդ փապը Ուղղախօսութեան զոր կը պատրաստէր և զոր չը կրցաւ աւարտել՝ իր և մեր քաւութիւնը պիտի ըլլար առաջի Հայկական մատենագրութեան :

Ասոնք են այն երկու ազգային գործերը՝ որոնց միոյն առաջին հեղինակներէն ինչպէս նաև մինչև վերջը աշխատողներէն մէկն եղած է Ռուսինեան և որոնց միւսոյն ինք միայն թեւադիր ու զրեթէ նաև միակ գործադիր : Սահմանադրականը շատ են հիմա և շատ են որ Սահմանադրութեան հեղինակութեան պատիւը իրենց կը սեպհականեն . արդարութեան պարտք է ըսել թէ ի սկզբան երեք էին որ հեղինակեցին ու քարոզեցին զայն՝ իրենց մի միայն խորհրդակից ու քաջալեր ունենալով , զոր մին ամենէն աւելի իրաւունք ունէր սիրելու և զոր կը սիրէին երեքն ալ , հայրն Օտեան . ու շատ ժամանակ դարձեալ մնացին իրենք քիչնոր՝ ազդին մեծ ու զօրաւոր մասին դէմ , մինչև որ երթալով լեզէոն եղան , ապա բանակ , և հուսկ ուրեմն ազգն ամբողջ եղաւ սահմանադրական : Իսկ անոնք որ արհամարհանօք կամ բարկութեամբ նայեցան Ուղղախօսութեան վրա , որ հալածեցին , որ հեղինեցին և որ բանադրեցին

իսկ , պարտաւորեցան վերջապէս խոնարհիլ ա-
նոր իսկական մտածութեանը առջև որ ազգային
յառաջադիմութեան գործիք մը պատրաստել էր՝
Ազգին կենդանի լեզուն կազմակերպելով և խոս-
տովանիլ նաև՝ թէ այդ աշխատութիւնը ոչ բոլո-
րովին անօգուտ և ոչ ալ զուրկ էր ի բարեմաս-
նութեանց , բարեմասնութիւնք՝ զորս չեն կրնար
աղարտել թերութիւնք :

Այս երկու մեծ աշխատութիւններէն զատ՝ Ռու-
սիներէն միշտ աշխատած է , աւելի իբր թարգման
քան հեղինակ : Իբ գլխաւոր հեղինակութիւնքն
են **1854** ի և **1872** ի կրկին Տարեցոյցները , Ե-
րեսփոխանական ժողովոյ մէջ ըրած ատենաբա-
նութիւնքը , և ազգային տուրքի վրա գրած ճառը :

Տարեցոյցը՝ Օրացոյցն է բազմապատկեալ . Ռու-
սիներէնին Տարեցոյցները ճոխ ու սիրուն էին ,
ճոխ գիտելեօք ու սիրուն իրենց ոճով և զրական
փոքրիկ հատուածներով : Հնար չ'էր որ Ռուսին-
եանին պէս նորոգօղ միտք մը Օրացոյցին չը ղըպ-
չէր . այլ հոս նախամեծար համարեցաւ փոխ առ-
նել Ֆրանսայի մեծ յեղափոխութեան Սահմանա-
դիր ժողովին վճռած գեղեցիկ նորոգութիւնը , որ
քանի տարիներով օրէնք եղաւ , այլ որ չը կրցաւ
տոկալ , ինչպէս ամեն բան որ յանկարծ դարա-
ւոր սովորութեան մը դէմ կ'ելնէ :

Եթէ Ուղղախօսութիւնն ու Սահմանադրութիւն
մէյմէկ եղելութիւններ եղան ազգին մէջ , իր մէն
մի ատենաբանութիւնը եղելութիւն մը կըլլար Ընդ-

հանուր ժողովին մէջ : Ոչ միայն կը գրէր զանոնք
առաջուց , այլ և կ'երկասիրէր : Այն ատենաբա-
նութեանց մէջ տեսնելու է՝ մտածութիւնք որ
կուռ և հոծ իրարու կըյաջորդեն իրար ընդգըր-
կելով և սերտ օղակներով իրարու շղթայակապ
միանալով . և այս խորհրդածութեան զօրութեա-
նը ու տրամաբանական կորովին կը համապա-
տասխանէին բառերն ու բացատրութիւնք զորոնք
սյնքան կը լմէր կըյոյկէր՝ մինչև զոհացնէր կա-
տարելութեան հասնելու կիրքը որ ըստ Լամառ-
թինի տեսակ մը հիւանդութիւն կը դառնայ ազ-
նուական ցեղի մատենադրաց , և այսպիսով շար-
ժում ու կեանք տալով իր պարբերութեանց և իւ-
րաքանչիւր պարբերութիւն նոր լոյս մը ցոլացը-
նելով իր մտածութեանց վրա , թոյլ չ'էր տար որ
ունկնդրաց ուշադրութիւնը ճապաղի և զայն
կ'ամփոփէր մի միայն իր նիւթին ու իր փաստե-
րուն վրա , որոնցմով կը պաշարէր ամենուն միտ-
քը :

1007
1884

Տուրքի խնդրոյն վրա իր ճառը գրելով թերեւս
առաջին անգամ փորձն առաւ թէ երբեմն տար-
բերութիւնը մեծ է տեսականին ու գործնականին
մէջ : Նիւթն այնպիսի նիւթ մըն է որ շատ ժա-
մանակէ ի վեր կը զբաղեցնէ տնտեսագէտներն
ու պետական անձերը : Թերեւս լուծուի այն օրը
երբ ակ տուրքի պէտք չըլլայ , երբ կառավարու-
թեանց գործը մի միայն ապահովութիւնն ըլլայ
և այն ապահովութեան գինը զան վճարել կա-
2

մաւ ամենքը, ինչպէս կը վճարեն այսօր ապահովութեան ընկերութեանց : Ռուսիներէն այս օրը իբր թէ եկած համարելով այնպիսի լուծում մը կը ներկայացնէ որ կը հրճուեցնէ մարդուս միտքը, այլ անտարակայս չը կրնար խաբել որ և է փորձառութիւն ունեցող մարդ : Ո՛րչափ կնճիռներ, սրչափ դժուարութիւնք, վէճք ու անիրաւութիւնք անհետ կըլլային եթէ կարելի ըլլար որ և է բանի մէջ վստահիլ իւրաքանչիւրին խղճմտանքին . և ահա այս է այն միակ հիմը որուն վրա կառուցած է Ռուսիներէն իր բաշխման դրութիւնը :

Այլ Ռուսիներէն մանաւանդ կը գերազանցէր թարգմանութեան մէջ : Ոչ ոք իրմէ աւելի գիտէր թափանցել հեղինակին հոգին և այն հոգևով թարգմանել, չը հեռանալով նաև նիւթական հիւսուածքէն պարբերութեանց : Իր վ. Հիւկոյի ատենաբանութեանց թարգմանութիւնը անհերքելի վկայութիւն մըն է մեր ըսածին : Նոյնպէս է նաև Էմէ-Մառթէնի Մարց դաստիարակութեան թարգմանութիւնը, այն պատուական գրքին զոր կը փափաքէի որ միակ իմաստասիրական գիրքն ըլլար որ կարգացած ըլլայի : Գողտր են ու լի ճաշակով իր ոտանաւոր թարգմանութիւնքն ալ որոնց կարգը պէտք չէ դասել Ռիւ Պլասի քիչ մը խժալուր թարգմանութիւնը, ուր յամեն տող եւ լեւին իր ճգունքն որոնցմով է երբեմն որ յաղթած է մեծամեծ դժուարութեանց :

Չը գիտեմ թէ բան մը կը պակսի արդեօք այս ոտանաւորներուն մէջ . բանաստեղծութեան մէջ ճաշակ ըսելով հերթք է հասկնալ ինչ որ միայն

ականջին կը հնչէ . հապաւ ինչ որ մտքին ու սրբտին մէջ կը հնչէ . . . շատ անգամ բառ մըն է անի, շեշտ մըն է, աներեւոյթ շունչ մըն է որ կանցնի տողերուն վրայէն և այն բառը, այն շեշտը, այն շունչը ի զուր կը փնտռէ մարդ երբեմն ճարտարագոյն թարգմանութեանց մէջ անգամ, և յետ զարմանալու թարգմանչին արուեստին ու գործածած լեզուին ճոխութեանը կամ փափկութեանը վրա, անհամբերութեամբ կը դիմէ ընազրին՝ հոն դանելու համար այն ինքնափայլ լոյսը որ զինքն ալ ողողէ և ինքիմէն ծընօղ աւելնը որ զաւելն սրտին զարթուցանէ ի մոխրոց և զհոգին հափափէ . . . :

Եւ արդ խօսեցայ Ռուսիներէնին ազգային ու գրական կենացը վրա : Իր հոգին կը ներէ ինձի եթէ երբեմն խստութեամբ դատեցի, զի գիտէ նա հիմա՝ թէ խաղալիկը ու ոչընչութիւնք են ամեն բան այս աշխարհիս վրա : Հետեւեալ գիրքը իր վերջին գործն է, իր գաղղիբէն դասերն են որ կը խօսէր բժշկական դպրոցին մէջ և զորս ի մի հաւաքեց իր վերջին օրերուն : Չարաչար աշխատութիւնը իր մահուանը պատճառ եղաւ . երբ աշխատութիւն մը կը սկսէր ալ զիշեր ցերեկ անով կը պարապէր ու շատ անգամ քնանալը կը մոռնար : Իր ամուսինը, թշուստ ամուսինը, որ կը տեսնէր այդ մահու չափ աշխատութեան գործած աւերմունքը և կենաց հիւթին տակաւ առտակաւ սպառիլը, զինքը կը զգուշացնէր ամեն

որ չափազանցութենէ, ինք դարձեալ կը շարունակէր — և իրաւցընէ ուրիշ կերպով չէր ապրեր — և անհուն ճանճութիւնը ու յուսահատութիւնը կը պատէին ըզ նա — երբ չ'աշխատէր — : Վերջապէս օրին մէկը եկաւ կարգաց ինձի իր այս գործը որ աւարտեր էր, նոյն օրը ամուսնոյն ալ աւետիս էր տուեր թէ & Լըմընցուցի գործս և ալ պիտի հանգստանամ » և թէ & Օտեանին ալ կարդացի, շատ հաւնեցաւ » : Խեղճ բարեկամ, այն առաջին անգամն էր որ զինքը կը խաբէի, զի մտիկ չըրի երբ կարգաց ինք մէկ ծայրէն միւս ծայրը իր տետրակները . ոչ եւս կուզէի կարգալ կամ լսել որ և է իմաստասիրական գրութիւն . և այսօր ալ որ այս տողերս կը գրեմ իբր յառաջաբան, և որք են մանաւանդ՝ մեր երկուքին կենացը իբրև վերջաբան, դարձեալ չեմ կարգացած գայն : — Մարդիկ կան որ անդունդէն վար չեն կրնար նայիլ : Բան մը չ'գիտենք մենք և չը պիտի գիտնանք, բայց եթէ բնազգով ու ներքին յայտնութեամբ : — Ոչինչ է խորհրդածութիւնը : Գուզէն՝ որ թերեւս առաջնորդ եղած է Ռուսինեանին այս աշխատութեանը մէջ, իբրաւամբ ըսած է թէ՛ խորհրդածութիւնը գործիք մըն է որ միօրինակ կը ծառայէ ճշմարտութեան ու մուրրութեան : Սոսկալի է ինձի համար մտածել թէ այդ գործիքով պէտք է ջանամ թափանցել կենաց գաղտնիքը ու գտնել յաւիտենական ճշմարտութիւնը : Այն տարտամ լոյսը որ յայտնի չէ՛ սուտի կուգայ և ինչ է և որ ըզ հոգիս կ'ողողէ մերթ ընդ մերթ, իմ միակ մխիթա-

րութիւնս է : Թո՛ղ առնեն մարդիկ ինէ ամեն բան, մինչև ազատութիւնս ալ, այլ թողնն այս մխիթարութիւնը :

Եւ ահա ասօր համար մտիկ չ'ըրի այն օրը ինչ որ կարգաց ինձի : Հետեւալ օրը մեռաւ ինք ու հիմա պայծառ ևս կը տեսնէ ինչ որ կը նշմարէր իր այն գրութիւն մէջ, գեղեցիկը, բարին ու ճշմարիտը : Մեռաւ ու չարաշուք հովեր վըջեցին անկէ ի վեր՝ նաև իր բարեկամին զոր **ԿԵՆ Ե** «**Է՛՛՛՛՛**» կենդանութեան վերջին կայծերուն վրա : Եւ ամուսինն ալ կողկողագին՝ դեռ կը հեծէ անարձագանդ իր հայրենեաց մէկ գիւղին մէջ՝ ուր չեն հասնիր իրեն իր հաղուագիւտ բարեկամաց մխիթարութիւնքն ու ձայնը :

Այսպէս ահա վաղ թէ անագան վերջանայ կեանք ամենայն, զի պէտք է խրի նաւը, ու բոյն ալ չնշաստարու ըլլայ ու երթիթամած թօշնի ծաղիկն ըստ բանաստեղծին . և մարդս վայրկեան մը որ կայծ կըլլայ, ապա մոխիր յաւիտեան . . . :

Տարտընեցաւ այն բոյնը ուր իմ առաջին զգացումներս ու առաջին մտածութիւններս զարգացան . իմ սրտիս ու մտքիս ընկերներուն շատը մեռան . Պարտիզպան, Պալեան, Ռուսինեան, Ազաթօն, Բարունակ, Պէշիքթաշլեան, Կառտէ զոր հօր պէս պիտի սիրէի եթէ հայրերուն պատուականագոյնը պարգևած չըլլար ինձի երկինք : —

Մէկ երկու բարեկամ միայն մնացին այն օրերէն , պատուական բարեկամներ , որ դեռ կը սիրեն զիս և զորս պահէր ինձ Աստուած մինչև վերջին օրս . ու մէկ քանի ալ նորագոյն բարեկամներ , որք Բարունակին ոսկի սիրտն ունին , կամ Պէշիբթաշլեանին գողտր ու փափուկ զգացմունքը կամ Նիկողոս Պալեանին յափշտակութիւնը : Եւ ինչ ուրիշ բան կայ որ արժանի ըլլայ բարիք ըսվելու քան բարեկամութիւնը : Ի՞նչ , այլ թէ միայն ժպիտն անմեղութեան , զգուանք մանկան սիրեցելոյ՝ որ մեր յետին աւուրց շունչն է շեփուտին , որ զծաղկանց՝ յոր երբեմն Հպեցան ձեռք մեր՝ ածէ մեզ բոյրն ու թոյր , և շերկնից՝ յոր մատչիմք՝ բանայ առաջի մեր զտեսարան . մանուկ՝ որ զառկայծեալ խանդին մեր արծարծէ ի մեզ բոցն իւղասպառ .

Ծանուկ որ սիրտ է համբուն , է՛ նա խինդ եւ ապաւէն .
 եւ Աստուած ի շունչ նորա ու ի ծայն նորա խառնէ Աստուած
 Ծաղկունքն ամեն դաշտերուն՝ Թռչունքն ամեն անտառաց :

Եւ այդ մանուկ զիս դեռ կոչէ այն անուամբ զոր ուսոյց իրեն Ռուսինեան և այսպէս իւր ձայնին զգուանք խառնելով ի սէրն իմ՝ որ առ նա՝ ամեն ժամ և ամեն բոպէ յուշ ածէ ինձ բարեկամն իմ որ ոչ եւս է :

Ու երբ Հալին՝ ուրիշ նոր երկայն կամ կարճ տարիներ , առ սնարաւ բազմեալ մահճիս օրհասական իմ ցաւոց , իցէ թէ , նա ինքն , ըստ մաղ-

Թանաղդ ս՛վ Լամաութին , իմ Հուսկ բարեւս ընդունէր ու քրտինքս ալ սրբելով , ոզի՛ քաղցրիկ , ըզմահն աչքէս քողարկէր՝ զԱստուած միայն ցուցընէր . . . :

1879 Մայիս

Գ. Ս. ՕՏԵԱՆ

Աւասիկ նամակ մը զոր կը գրէր ինձ ի Ռուս-
ճուխ 13 տարւոյ չափ առաջ և որ իր հողոյն
վիճակը կը յայտնէ այն ժամանակին :

Գ. Ս. ՕՏԵԱՆ

Միրկիւն, 8 թաւմօն 66

Սիրեցեալդ իմ Օտեան ,

Ցանկալի գիրերդ առի, մեկը տարիէն առելի
կայ միւսն այս անցեայ օրերս : Գիր ջ'են ատուք
այլ հառաջք որ սրտիս մեջ էկան գտին արձագանք :
Ի՛նչպէս կրնայի գրով պատասխանել . գիրք ու գը-
րիչք ընկած են աջքս եւ անկարօղ կը բռնին զիս բա-
ցայալտելու . խօսակցութեան սիրօղ եղայ , այն մը-
տերիմ գուարք խօսակցութեան ուր ամեն բան
կը ճառովի լայն ու ազատ ինչ որ մտքէ անցնի ,
առանց խնդրոց կարգ հարցնելու , ուր սրտեր կը
կարդացվին : Ո՛ւր են այն օրերը որք գիշեր կ'ըլլա-
լին եւ այն գիշերները որ տիւ կ'ըլլային եւ դեռ մեր
խօսքերը ջ'էին սպառուր եւ դեռ մեր սրտերը ջ'էին
յագենար : Անցան այն երջանիկ ժամերը , կորուսի
այն ցանկալի խօսակիցներս , 'գոմանս ի յարտեան ,
առա՛ղ , եւ 'գոմն ի պանդխտութեան շատ
էկաւ բախտին մեր երանութիւնը , բայց ջ'անցաւ
ու ջ'անցնի սրտես անոնց յիշատակը միակ սփո-
փանքս , աղքատին մխիթար : կրկնակ հառաջանքդ
ու Տիմոթեայ ձայնն որ կը լսեմ երբ երբեմն , կ'ար-

բընցնեն յիս այն յիշատակները ու կսկիծներս կը
նորոգեն : Ի՛նչպէս ջ'ըլլամ առանձնամու , երբ կա-
մուրջէն անցնիմ ու դառնամ ու այն խուժանին մեջ
մեռօք մը ջ'ելլայ մեռօքս սեղմելու , ձայն մը ձայնիս եւ
սիրտ մը սրտիս պատասխանելու : Շատ են մարդիկ ,
լայն է աշխարհս . մարդիկ , աշխարհ , երկիւնք տաղ-
տուկ են աջքիս , ջը գիտեմ ի՛նչ է ուզածս . սա կ'ըզ-
գամ որ հոգւոյս նեղ կը բռնի իր ջնջին ծրարը եւ
զանի պատուել կը փութայ . բան մը ջ'եմ տեսներ որ
զիս զբօսնէ , բան մը որ 'զիս աշխարհիս յարէ .
ջիք մօտս բարեկամ մը որում սիրտ բանամ . մար-
դոց արհամարհոտ ծիծաղին նիւր ջը տալու համար
այո՛ մարդոցմէ հեռի եւ գուցէ վայրենացեալ՝ ես
միւս եւս անբախտ կոչեալ ի սեղան կենին՝ շիրմին
հանգիստը կ'ըսպասեմ :

Մի՛ տար բարեկամ եւ ջ'եմ հաւտար որ կարե-
նաս տալ իմ երկար լուսիւնս անտարբերութեան
կամ քմրութեան մտերմական զգայիցս , ո՛չ ամե-
նեւին , այլ ծուրութեանս տո՛ւր քիչ մը կ'ուզես նէ ,
բայց շատ մը շփոթութեան մտացս տուր , յու-
սահատութեանս , հոգւոյս այն քայրայեալ վիճակին
'գոր գիրք ու գրիչ ջ'են կարօղ ըսի բացատրել .
արդեօք հոգին կը նկարվի՞, զգայք կը գծվի՞ն . ցա-
ւը կ'ըզգացվի ձայնը կը լսվի բայց բոքի վրայ ջ'են
առնվիր :

Դու կը հառաջէս բարեկամ ես կը հեծե՞ծամ .
գրե՛ միշտ ինձի . կրկնե՛ յաճախ հառաջանքդ . որ-
պէս հեշտութիւնք կրկնութեամբ կ'ըսպառնին նոյն-
պէս եւ բախտութիւնք կրկնութեամբ կը մեղմին .
ինձի հետ նամակներդ մի՛ համրեր . իս ազատ բող

Երբ կարօղանամ գրեյու. վարե՛ իս իբրեւ հիւանդ
կամ իբրեւ գեղծ մանուկ, այսչափիկ այ ինքնա-
մոյութիւնն ներե՛ ծեր բարեկամիդ՝ որ քեզ պինդ կը
սիրե,

ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Թ Ի Ի Կ (1)

1. Ի՛նչ կը նշանակի փիլիսոփայութիւն, եւ ի՛նչ բանի
մէջ կը կայանայ իմաստութիւնը. — 2. Ի՛նչ է փիլիսո-
փայութեան տարիպչն, սկզբունքը եւ նպատակը. —
Ի՛նչպէս կարելի է սահմանել զայն: —

1. Մտոգալստութիւն: Փիլիսոփայութիւն Յու-
նարէն բառ է, և կը նշանակէ Մեր իմաստու-
թեան, և իմաստութիւնը կը կայանայ ճշմար-
տին, բարւոյն և գեղեցիկին խուզարկութեան
մէջ, որք մարդկութեան գերազոյն վախճան-
ներն են:

2. Առարկայ, Մկզրոնք, Նյութակ: Փիլիսոփա-
յութեան առարկայն է հոգեկան աշխարհին
բանաւոր ճանաչումը, ինչպէս բնագիտու-
թեան առարկայն է նիւթական աշխարհին ճա-
նաչումը: Հոգեկան աշխարհին մէջ երեք բա-
ցարձակ սկզբունքներ կան, իբր կատարելու-
թեան տարրերը, ճշմարիտը, Բարին և Գեղե-

Այս թիւերը քննութեան հարցերուն կարգերը կը ցուցնեն:

ցիկը, որոց սահմանն է անհունութիւնը: Այս սկզբունքները թէև որոշ կամ իբր առանձին կը ներկայանան մեր իմացողութեան այլ իրաւում կը միանան և կը շփոթին իրենց էութեան մէջ հիմնական ներդաշնակութեամբ մը որ զանոնք մէկի կը վերածէ:

Ճշմարտոր միշտ իր մէջ բովանդակելով բարին, և գեղեցիկը ճշմարտին և բարւոյն փայլունն ըլլալով կը հետեւի թէ անհուն ճշմարտոր իւր միութեան մէջ այն աղբիւրն է ուստի կը բղխին անհուն բարին և անհուն գեղեցիկը, ինչպէս արեւէն կը բղխին լոյսն ու տաքութիւնը անբաժանելի կերպով:

Այս երեք անբաժանելի սկզբունքները որք հոգւոյն երեք կարողութեանց կը համապատասխանեն և որոց գաղափարը կից է մարդուն իբր էակ զգացող, իմացող և ազատ, մարդկային իմաստութեան, հետեւաբար և փիլիսոփայութեան, յաւիտենական առարկայն են, և ուսուցման մէջ փիլիսոփայական երրեակ միութիւնը կը կազմեն կրնանք ըսել: Խորտակել զայն՝ ուսումն ու միտքը սպաննել ըսել է:

Փիլիսոփայական ուսուցումն արժէք չունենանար, եթէ անոր մէջ չ'ցուցնեն գիտութեան և առաքինութեան, տաղանդի և բարոյականի, հանճարի և ճշմարտութեան միութիւնը:

Իւր պատմութեան սկիզբները փիլիսոփայութիւնը կը գեղեցիկ բնական և բնազան-

ցական տիեզերաց անբաւութեան մէջ, ամէն բան գիտնալու, ամէն բան ընդգրկելու մեծամիտ յաւակնութեամբ:

Սովորատ զայն երկինքէն երկրի վրայ իջեցուց մարդոց օգտակար ընելու համար, անոր նպատակ սահմանելով յառաջդիմութիւնը առաքինութեան մէջ: Այսօր փիլիսոփայութեան գործնական պաշտօնը, պաշտօն նուազ յանձնապատասխան և աւելի փառաւոր, մարդուն մտաւորական և բարոյական կատարելագործութիւնն է:

3. Մահման: Փիլիսոփայութիւնը մարդկային բանին գիտութիւնն է, որ մարդուն բարոյական կատարելագործութեան կը ձգտի ուղղելով միտքը գէպի ճշմարտոր, բարին և գեղեցիկը:

Իբր բանաւոր գիտութիւն իմաստասիրութեան (raisonnement), փիլիսոփայութիւնը ամեն բաներու լոյսն է: Իմացականութեան ազատութեան ամենաբարձր աստիճանն է փիլիսոփայութիւնը:

Թ Ի Ի 2

1. Որո՞նք են փիլիսոփայութեան յարաբերութիւնները միտք գիտութեանց հետ. — 2. Ի՞նչ բանի մէջ արտեւար կը միանայ գիտութեան, եւ ի՞նչ է փիլիսոփայութեան կարեորութիւնը արտեւաներու մէջ. — 3. Ի՞նչպէս կը բաժնուի փիլիսոփայութիւնը եւ ի՞նչ կարգով պէտք է ուսնիլ զայն. —

1. Յարարերոյ թիւններ: Միւս գիտութիւններու հետ ունեցած յարաբերութեանց տեսակէտէն գիտելով փիլիսոփայութիւնը երեք դեր ունի:

1°. Ճշմարիտը որոնելով նա կը քննէ և կ'ապահովէ նոցա խարխիւնները սահկատմամբ որ կը սահմանէ, կը բացատրէ և կը լուսարանէ այն ծանօթութիւնները որ ամէն գիտութեանց հիմն են, կ'ստուգէ և կը կատարելագործէ գիտական մեթոտները:

Ընդհանրապէս ամէն գիտութեանց հաղորդելով այն գերագոյն յատակութիւնը որ ճշմարիտ գիտութեան որոշիչ յատակութիւնն է՝ բժշկութեան վրայ ալ խոր ազդեցութիւն մը կը ներգործէ, որ փիլիսոփայութեան ամենակենդանի լոյսերուն պէտք ունի: Առանց փիլիսոփայութեան, բժշկութիւնը թափառեցաւ, դարերով, դրութենէ դրութիւն և ամէն տիրող վարդապետութեանց լուծը կրեց:

Ո՛վ, արդարև, պիտի առաջնորդէր բժիշկը, եթէ ոչ փիլիսոփայական միտքը, ախտաբանական երեւոյթներու յաճախ շփոթ յաջորդութեան, այն բազմաթիւ ճանբաններու լարելը ինթոսին մէջ որք մահուան կ'առաջնորդեն: Ուստի, բժիշկ մը ճշմարտիւ այնքան գիտուն է որքան փիլիսոփայ:

2°. Բարին որոնելով՝ մասնաւորապէս էական է ամէն բարոյական գիտութեանց, որք մար-

դուն գիտութեան հետեւութիւններն են, ինչպէս է իրաւագիտութիւնը, օրէնսգիտութիւնը, ընկերական տնտեսագիտութիւնը, աշխարհավարութիւնը, պատմութիւնը և ըն: Ուստի օրէնսդէտը և աշխարհավարը այնքան ճշմարտիւ իմաստուն և պարկեշտ են որքան փիլիսոփայ:

3°. Գեղեցիկը որոնելով՝ հոգին բարձրացրնելու, զգացումը աղնուացնելու, բարքերը ամրաբերու, նկարագիրը յղկելու, ճաշակը մաքրելու կը ծառայէ, հետեւաբար և հզօրապէս կ'օգնէ քաղաքակրթելու մարդը և կատարելագործելու արուեստը:

Այս երեք դերերուն տեսակէտէն նայելով փիլիսոփայութիւնը իրաւամբ կրնայ նկատուիլ իբր գիտութիւն գիտութեանց, յեհազոյն գիտութիւն վասն զի սա է որ կը բացատրէ ամէնը և ոչ մէկէն կը բացատրուի, ամենուն օրէնքներ կը տայ և ոչ մէկէն օրէնք կ'ընդունի, և վերջապէս վասն զի ամէնը կը կառավարէ և ամենուն կ'իշխէ վեհապետաբար:

2. Գիտութիւն և արուեստ: Գիտութեան և արուեստին իրարու հետ ունեցած հարկաւոր յարաբերութեանց նկատմամբ փիլիսոփայութիւնը արուեստից մէջ ալ գիտութեանց մէջ կատարածին չափ կարեւոր դեր մը կը կատարէ:

Գիտութիւնը տեսութիւնն է, արուեստը գործողութիւնը: Ճանչնալ, հասկանալ բնու-

թեան դործը , ահա գիտութիւնը . զայն նուրէն յառաջ բերել նիւթական կամ զգալի պայմաններով , ահա արուեստը : Գիտութեան գերագոյն նպատակն է ճշմարիտը , արուեստինը գեղեցիկն է : Մէկին յատուկ առարկայն է գաղափարը , միւսինը ձեւն է : Գիտութիւնը միակ տարր մ'ունի , անհունը . արուեստը երկու տարրներ ունի . հոգեկան կամ գաղափարական տարրը որուն առաջին տիպն է անհունը . նիւթական տարրը որուն առաջին տիպը հունաւորն է : Այս երկու տարրներու բնական յարաբերութիւնը , միութիւնը և զանազանութիւնը կը կազմեն արուեստին էական ներդաշնակութիւնը :

Քանի որ գիտութիւնը կ'աճի և կը մտենայ իւր վախճանին այսինքն անհուն ճշմարտին , արուեստն ալ կ'աճի և կը մտենայ իւր վախճանին այսինքն հաւասարապէս անհուն գեղեցիկին : Աստի կը տեսնուի թէ արուեստն ալ գիտութեան պէս յանհունս յառաջագէմ է :

Ինչպէս զգայական կարողութիւնները բնականապէս մտաւորական կարողութիւններէն առաջ կը զարգանան , և ինչպէս մարդնախ գեղեցիկը կ'զգայ զուտ ճշմարիտը ըմբռնելէն յառաջ , այնպէս ալ արուեստը կը յառաջէ քան զգիտութիւն :

Ինչպէս մթնոլորտէն անդրադարձած ճառագայթները կամաց կամաց կը ցրուին գի-

շերուան խաւարը և կ'աւետեն արեւին եւքը մինչդեռ նա տակաւին պահուած է հորիզոնին տակը . այսպէս և արուեստը կ'աւետէ գիտութեան եւքը որուն ինք շողշողուն արշալոյսն է :

Գիտութեան և արուեստին այս փայլուն ներդաշնակութեան պատճառաւ փիլիսոփայութիւնն ալ հիմնական կարեւորութիւն ունի թէ արուեստից և թէ գիտութեանց մէջ :

Գիտութեանց և արուեստից մատուցած այս ծառայութեամբքն է որ փիլիսոփայութիւնը մշում կը տայ մարդկութեան ամեն յառաջդիմական շարժումներուն , և կ'արգարացնէ ընդհանուր կերպով մը , ԴՍՍԻՍՏՐՈՒԿ ՄՈՍԴԿՈՒԹԵԱՆ փառաւոր տիտղոսը զոր նախնիք իրենց աւիւնին մէջ կը սիրէին տալ նմա :

3. *Բաժանում* : Նախնիք որք կը նկատէին փիլիսոփայութիւնը իբր տիեզերական գիտութիւն , անոր կը կցէին մարդկային տեղեկութեանց ամեն ճիւղերը , ուսողական , բնական և բնազանցական : Սակայն այսօր իւր բուն սահմանին մէջ ամփոփեալ որ է հոգեկան աշխարհը՝ չորս մասերու կը բաժնուի .

1° Հոգեբանութիւն , կամ ուսումն հոգւոյն և իւր կարողութեանց :

2° Տրամաբանութիւն , կամ ուսումն խորհրդոյ օրէններուն ճշմարիտը որոնելու մէջ :

3° Բարոյակաւ , կամ ուսումն կամաց օրէններուն բարին որոնելու մէջ :

4. Գեղագիտութիւն (գիտութիւն գեղեցկին), կամ ուսումնազգայնութեան օրէններուն գեղեցիկը որոնելու մէջ :

Հոգեբանութենէն սկսելու է փիլիսոփայութիւնը, վասն զի փիլիսոփայութեան միւս մասերը նորա գոյութեան հարկաւորութիւնը կենթադրեն և վասն զի փիլիսոփային ուրիշ ամեն խողարկութեանց բնական չուկէտը հոգւոյն ճանաչումն է :

Հոգեբանութենէն յետոյ պիտի գան տրամաբանութիւնը և բարոյականը որք մարդկային մտաց գիտութեան գործնական հետեւութիւններն են :

Գեղագիտութեան գալով՝ ցաւալի է որ մինչեւ այսօր փիլիսոփայութեան նախնական ուսմանց շրջանակին մէջ մտած չէ, հակառակ այն յանկուցիչ հանգամանաց զորս ունի գեղեցիկ գպրութեանց և գեղարուեստներու համար :

Հ Ո Գ Ի Ն

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Հ Ո Գ Ե Բ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

~~~~~

ՍԿՋԲՆԱԿՆ ԺՆՆԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թ Ի Ի 3

1. Ի՛նչ է Հոգեբանութիւնը և՛ որն է ի՛նչ և՛ ի՛նչ ասարկացը. — 2. Հոգեբանական իրողութիւններ կա՞ն և՛ ի՛նչն՝ ի՛նչ կը հաստատուին. — 3. Ի՛նչ է գիտակցութիւնը և՛ ի՛նչ է իրեն սեպհական ստորութիւնը : —

1. Մահման : Հոգեբանութեան որ փիլիսոփայութեան հիմնական մասն է, առարկայն է հոգւոյն կամ մարդուն հոգեկան բնութեան ուսումն : Մտքին գիտութիւնն է հոգեբանութիւնը ինչպէս բնդհանուր բնագիտութիւնը նիւթին գիտութիւնն է և զոր կարելի էր անուանել նիւթարանութիւն իբր Հոգեբանութեան ամօլը :

2. Հոգեբանական իրողութիւններ : Հոգեբանական իրողութիւններ կան որք հոգւոյն գոյութիւնը կ'ապացուցանեն . ինչպէս բնական ի-

րողութիւններ կան որք մեզ շօշափելի կ'ընեն նիւթը : Եթէ միայն նիւթական զգայութեանց միտ դրուի՝ մարդուն բոլոր էութիւնը իւր մարմնոյն մէջ է և իւր կեանքը ուրիշ բան չէ բայց եթէ մարմնական պաշտօններու կանոնաւոր յաջորդութիւնը . բայց երբ զգայութիւններէն կը բաժնուինք մեր վրայ անդրադառնալու համար , մեր ներքին էութեան մէջ կը գտնենք ամբողջ կարգ մ'իրողութիւններ որք նիւթին հետ հասարակաց բան մը չունին . զոր օրինակ խորհիլ , կամիլ , սիրել , եւ : Այս իրողութիւնները *նոզեքանակահան իրողութիւններն* կամ երեւոյթներն են . հոգեբանական կը կոչուին ասոնք վասն զի մեր հոգին է նոցա թատրը և ենթակայն կամ նոյն իսկ պատճառը :

Սոքա հաստատուած են ներքին զգայութեամբ մը և հոգեբանութեան առաջին առարկայն և հիմը կը կազմեն :

3. *Գիտակցութիւն* : Հոգին , գոյացութիւն աննիւթ , նիւթեղէն զգայարանաց տակ չընկնիր , ոչ ձեւ , ոչ գոյն , ոչ համ , ոչ ալ հոտ ունի : Ուրեմն յաւիտեան մեզ անձանօթ պիտի մնար հոգին , և հոգեբանութիւնը ի զուր մեր տգիտութեան անմատչելի նպատակի մ'ետեւէն ընկած պիտի ըլլար , եթէ մեր տեղեկութեանց միակ և հարկաւոր աղբիւրն ըլլային շօշափելիք և տեսանելիք , լսելիք և հոտոտելիք :

Բայց մինչդեռ մեր գործարաններուն շնորհիւ կ'իմանանք մեզ շրջապատող նիւթական առարկայները , մենք մեզի ալ օտար չենք մնար . մեր հոգւոյն մէջ անցածին տեսարանը ունինք մեր առջեւ , անոր մէջ տեղի ունեցած ամեն շարժումները , ամեն փոփոխութիւնները կ'իմանանք և կրնանք անոնց հետ տեսիլ :

Այս մասնաւոր , զգայարաններէն որոշ կարողութիւնը , որով մեր ներքին կեանքին վկայ կ'ըլլանք , *նեքրիմ զգայութիւն* կամ *գիտակցութիւն* կը կոչուի :

Թէեւ զգայարաններէն որոշ՝ գիտակցութիւնն ալ արտաքին զգայարանաց չափ ապահով և անոնց չափ արագ վկայ մ'է : Մեր խորհուրդներուն , մեր գործերուն և մեր ամենէն գաղտնի զգացումներուն այս ներքին վկային խորհուրդ հարցունելով է որ փիլիսոփայն կ'ուսնի ճանչնալ զմարդիկ , իւր իսկ սիրտը ճանչնալով :

Գիտակցութեան սեպհական ստուգութիւնը բացարձակ է , վասն զի առարկային ենթակային հետ ունեցած նոյնութենէն կը յառաջածագի : Հոգին կ'զգայ , և կը ճանչնայ թէ կ'զգայ . հոգին գիտէ , և կը ճանչնայ թէ գիտէ . հոգին կը կամի , և կը ճանչնայ թէ կը կամի : Ինչ որ հոգին կ'զգայ , գիտէ կամ կը կամի այնպէս է ինչպէս որ նա զայն կ'զգայ ,

գլխէ կամ կը կամի . ոչինչ աւելի , ոչինչ նուազ : Անոր տուած վկայութիւնը անմերժելի է , նոյն իսկ հիմն է մեր ներքին գոյութեան որ կը բաղկանայ զգացումներէ , խորհուրդներէ և կամքերէ . մէկ խօսքով բոլոր այն երեւոյթներէն զորս գլխակցութիւնը մեզ կը յայտնէ :

Թ Ի Ի

1. ԻՆՇՅԻՍ կը բաժնուի և հոգեբանական իրողութիւնները . — 2. ԻՆՇ Կ հոգոյ կարողութիւն մը , ԻՆՇՅԻՍ կը հաստատուի կարողութեան մը գոյութիւնը և հոգին բանի՝ կարողութիւններ ունի . — 3. ԻՆՇ բանի սահմանուած և հոգոյն կարողութիւնները . — 4. Որո՞նք և՛ հոգոյն կարողութեանց տարբերութիւնները և՛ յարաբերութիւնները և՛ կարելի՞ է զանոնք իրարու հետ շփոթել և՛ մեկի վերստնը : —

1. Բաժանումն հոգեբանական իրողութեանց : Գլխակցութեան լուսովը դիւրին է տեսնել որ հոգեբանական իրողութիւնները կամ երեւոյթները կրնան երեք էական գլուխներու վերածուիլ որք են զգայական իրողութիւններ , իմացական իրողութիւններ , կամուտ իրողութիւններ :

Զգայական իրողութիւններու կարգէն են բոլոր այն միտումները և յոյզերը որք կրնան յուզել մարդուն սիրտը , ինչպէս ուրախութիւնը , տխրութիւնը , սէրը և ատելութիւնը , երկիւղը և յոյսը եւ այլն :

Իմացական իրողութիւններն են մեր գաղափարները , գատողութիւնները , յիշատակները , յղացումները , իմաստասիրութիւնները (պատճառաբանութիւնները) :

Վերջապէս կամաւոր իրողութիւններ ըսելով կը հասկացուին մեր որոշումները , գործողութիւնները եւ այլն :

2. Կարողութիւն հոգոյն : Հոգւոյն կարողութիւնը ըսելով կը հասկացուի այն զօրութիւնը զոր ունի հոգին կրելու խել մը փոփոխութիւններ , յառաջ բերելու խել մը երեւոյթներ , կատարելու խել մը գործեր :

Կարողութեան մը գոյութիւնը կը հաստատուի գործողութիւններու մասնաւոր դասի մը գոյութիւնը հաստատելով , որք այդ կարողութեան կ'ընծայուին իբր իրենց պատճառին :

Հոգին երեք տեսակ գործողութիւններ կը կատարէ , իւր իսկ մէջ երեք տեսակ երեւոյթներու յառաջ գալը կը տեսնէ , որք են զգայական երեւոյթներ կամ զգացմունք . իմացական երեւոյթներ կամ խորհուրդք . կամաւոր երեւոյթներ կամ գործողութիւնք :

Ուրեմն երեք տարրական կարողութիւններ ունի հոգին , զգայնութիւնը կամ զգալու կարողութիւն , իմացականութիւնը կամ ճանչնալու կարողութիւն , կամքը կամ գործելու կարողութիւն :

3. Կարգումն կարողութեանց : Հոգւոյն կարողու-

թիւնները իրենց պաշտօնին ներդաշնակու-
թեամբը կարգեալ են պահել հոգեկան կեան-
քը և բարձրացնել հոգին դէպ յիւր նախա-
սահմանեալ վախճանները որոց շարունակ
կ'անձկանայ իւր բնութեամբը : Ճշմարտին
կ'անձկանայ խորհրդով, բարւոյն՝ կամքով,
դեղեցիկին՝ զգայնութեամբ :

4. Տարրերոսթիսն եւ կախոսն : Հոգւոյն կարող-
ութիւնները կը տարբերին ինչպէս իրենց հա-
մապատասխան անձկութիւնները : Յանիրաւի
մի քանի փիլիսոփայներ ուղեցին հոգւոյն բու-
լոր կարողութիւնները զգայնութեան վերա-
ծել ֆոնտիյեաքի հետ, խորհուրդը և կամքը
իբր կերպարանափոխեալ զգայութիւններ հա-
մարելով : Կամքը չկրնար շփոթուիլ զգայնու-
թեան հետ, վասն զի կամքը ինքնիրեն տէր
է և մենք միշտ մեր զգացումներուն տէր
չենք : Միւս կողմանէ զգայնութիւնը չբա-
ցատրեր խորհուրդը վասն զի խորհուրդը զգա-
յարաններէն վեր բարձրանալու կարող է :

Բայց ինչ որ ալ ըլլան իրենց տարբերու-
թիւնները, կարողութիւնները ամենասերտ
կապերով կապուած են իրարու հետ. երբէք
իրենց զարգացումը իրարմէ անջատ կերպով
չըլլար : Իրաւ է որ երբեմն խորհուրդը կը
յաղթանակէ, զոր օրինակ մտածութեան մէջ,
երբեմն ալ զգացումը, զոր օրինակ կրից մէջ,
երբեմն ալ կամքը, զոր օրինակ կորովի մա-

քառումի մը մէջ . բայց հոգին միշտ ամբող-
ջովին ներկայ է ինքիրեն, և կեանքի որ եւ իցէ
պարագայ մը չկայ յորում հոգին չզգայ,
չճանչնայ և կամ չգործէ որ եւ է սստիճա-
նով մը :

Ատկէ յառաջ կը դան մեր կարողութիւն-
ներուն փոփոխակի իրարմէ կախում ունե-
նալը և անոնց փոխադարձաբար իրարու վրայ
ազդելը : Զգայնութիւնը հազար կերպերով
կը փոփոխէ իմացականութիւնը, և իւր կար-
գին՝ իմացականութիւնն ալ կը փոփոխէ զգայ-
նութիւնը, և երկուքը միատեղ կը ճնշեն
կամքը որ անոնց վրայ կը հակազդէ, և եր-
բեմն կը սեղմէ, երբեմն ալ կ'ընդարձակէ զա-
նոնք : Այս միանգամայն պարզ և փոփոխ խա-
ղին արդիւնքը մարդկային ազգի վախճանին
կատարումն է. զգայնութեամբ կը մղուինք
դէպ ի մեր վախճանները, իմացականութեամբ
կը հասկանանք զանոնք, գործունէութեամբ
դէպ անոնց կ'ընթանանք :

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԶԳԱՅԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ՀՈԳԻՈՑՆ
ԿԱՄ ԶԳԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

Թ Ի Ի Ե

1. Ի՛նչ է զգայնութիւնը եւ կենաց ո՞ր ժամանակին մեջ կը զարգանայ. — 2. Քիսկի՞ տեսակ զգայնութիւն է այն եւ ի՛նչ կը նշանակեն տարատրոթիւն, զգացողութիւն եւ զգացմանը բառերը:—

1. Մահման եւ զարգացում: Զգայնութիւնը այն կարողութիւնն է զոր ունի հոգին զգածուելու որ և է կերպով մը: Հոգւոյն ամենէն առաջ զարգացող կարողութիւնն այս է: Իբրաւ է որ հոգւոյն բոլոր կարողութիւններն ալ փոխադարձաբար զիրար կ'ենթադրեն, ուստի, երբ կենաց սկիզբը զգայնութիւնը կ'սկսի գործել իմացականութեան և գործունէութեան նշմար մ'ալ ընկերացած է անոր, բայց զգայնութիւնն է որ ամենէն առաջ կատարելագէտ կը զարգանայ: Արդարև մանկական հասակէն սկսեալ, հոգին արդէն կը կանչնայ ուրախութիւնը, տխրութիւնը, ատելութիւնը, բարկութիւնը, երկիւղը և մեծագոյն մասն այն զգածմանց որք յետոյ պիտի յուզեն անոր կեանքը:

2. Բաժանում: Հոգին կրնայ զգածուիլ իրո-

ղութեանց երեք ընդհանուր դասերով, այսինքն բնական, բարոյական և իմացական: Ատկէ ալ երեք տեսակ զգայնութիւն յառաջ կը դայ, բնական, բարոյական և իմացական զգայնութիւն:

Ա. Բնական զգայնութիւն: Ինչ որ ալ ըլլայ բնական իրողութիւնը որ կը գրգռէ զգայնութիւնը, հոգին կ'զգածուի հաճոյ կամ անհաճոյ կերպով մը: Գործարանին ընդունած շարժումը տպառոտութիւն կը կոչուի. զգացողութիւն այն դասողութիւնը զոր հոգին կ'ընէ անոր վրայ, և զգացմանը կը կոչուի այս երկու երեւոյթներուն յօդուածոյ արդիւնքը:

Եթէ տպառոտութիւնը կը վերաւորէ գործարանը, զգացողութիւնը տհաճոյ է, և հոգին վշտին հետ ատելութեան զգացում մը կ'ունենայ այն առարկային համար որ զայն յառաջ բերաւ. հակառակ պարագային մէջ, զգացողութիւնը հաճելի է, և հոգին հաճոյքին հետ սիրոյ զգացում մը կ'ունենայ այն առարկային համար որ զայն պատճառեց: Ատկէ յառաջ կը դան համակրութիւն որ ամեն սիրոյ սկիզբն է և հակակրութիւն որ ամեն ատելութեանց սկիզբն է:

Բնական զգայնութիւնը կը գործէ հինգ գործարաններու միջոցաւ որք հինգ զգայարաններ կը կոչուին և են ջօշափնչիք, մաշակելիք, հոտոտելիք, տեսանելիք և շնչիք որք հոգւոյն համար հաճութեան կամ տհաճութեան հինգ աղբիւրներ են:

Բ. Բարոյական զգայնութիւն: Մեղի պէս կամք ունեցող էակ մը կը գրգռուէ մեր մէջ բարոյական զգայնութիւնը որ իր մէջ կը պարունակէ սրտին բոլոր հաճոյքները և տհաճութիւնները:

Գ. Իմացական զգայնութիւն: Իմացական զգայնութիւնը կը գրգռուի մեր իմացականութեան զանազան ծանօթութիւններովը և իր մէջ կը պարունակէ մտքին բոլոր հաճոյքները և տրհաճութիւնները:

Այս երեք զգայնութիւններն ալ իրարու վերայ կը հակադդեն, բայց իմացականութիւնը կրնայ, բանին միջոցաւ, յաւէտ կամ նուազ իշխել բնական զգայնութեան, և պարտական է միշտ իշխել բարոյական զգայնութեան:

Թ Ի Կ

1. Ի՞նչ է զգացման հասկան պաշտօնը և ո՞րն է ստոր շտապի շարժումը. — 2. Զգացումը խորհորդիկն ի՞նչ յարաբերութեան մէջ կը գտնուի: —

1. Պաշտօն և՛ շարժումից: Զգացման էական պաշտօնն է ձգել հոգին դէպ ի ճշմարտար և բարին անոնց գեղեցկութեան հրապոյրովը. ուրեմն հոգւոյն զգացումներուն ճշմարտար շարժաւիթը գեղեցիկն է, յորում գլխաւոր դերը կը կատարէ սէրը իբր անոր բնական եռանդը և (élan) անոր զգայնութեան նոյն իսկ հիմը:

Հոգին իւր սկզբնական միտումներուն ուժովն իսկ չէր կրնար անտարբեր կամ անզգայ մնալ գեղեցիկն հրապոյրներուն, ուստի, ամեն առարկայ որ անոր մէկ ցոլացումը ունի կը յանկուցանէ և կը զուարճացունէ հոգին իւր անձուկը գոհացնելուն համար, անոր հաճոյքը թուի նոյնութեամբ կամ իւր միտումներուն բնութեան հետ համակիր պատշաճութեամբ:

Նոյնպէս տգեղութիւնը անոր կը հակառակի և զայն կը տխրեցունէ, զայն կը դժկամակեցունէ հակառակութեամբ:

Ճշմարտին հակառակող տգեղն է սխալը, իսկ բարւոյն հակառակող տգեղը չարն է:

2. Յարաբերութիւն խորհորդիկն ի՞նչ: Զգացումը խորհուրդէն անկախ, անջատ երեւոյթ մը չէ, զասոնք իրարու միացնող կապը այնքան ներքին է որ զգացումը ուղիղ կը համեմատի խորհուրդին հետ. որքան յստակ ըլլայ ճշմարտին ակներեւութիւնը (intuition) այնքան կենդանի կ'ըլլայ զգացումը, որչափ աւելի տեսնէ մարդ այնքան լաւ կ'զգայ: Բայց այս երկու կարողութիւնները չեն կրնար շփոթուիլ և իրարու տեղ բռնել: Բանին պաշտօնն է յայտնել ճշմարտութիւնը մտքին, զգացման պաշտօնն է ձգել զհոգին ի գործ: Իւրաքանչիւր կարողութիւն կը ներգործէ իւր կողմանէ, և երբ ճշմարտութիւնը կը փայլի՝ մտքին լուսաւորուելուն հետ սիրտն ալ կը բաբախէ:

1. Ի՛նչ ե՛ն հոգոյ միտումները եւ քսակի՛ տեսակ ե՛ն . —
2. Ի՛նչպէս ի՛ր դաստորոտի՛ն եւ Ի՛նչ է իրնեց. նկարագի-
րը : —

1. Հոգոյն միտումները : Գեղեցիկ կամ համա-
կիր առարկայի մը տպաւորութեամբ հոգւոյն
մէջ յառաջ եկած յուզիչ երեւոյթները կամ
զգացումները հոգւոյն միտումները կամ յոգի
կիրքերը կը կոչուին , վասն զի հոգին կը հակի ,
կը միտի դէպ՛ այն առարկայն և անոր կը յա-
րի յաւէտ կամ նուազ : Այսպէս են սէրը ,
զարմացումը , մտաց եռանդը , քաջասրտու-
թիւնը և յանդգնութիւնը այդ առարկայն
ստանալու համար . ցաւը և յուսահատու-
թիւնը անոր կորստեան համար :

Այսպէս և տգեղ կամ հակակիր առարկա-
յի մը յառաջ բերած վշտակիր երեւոյթները
դժկամակոթիւն կամ հոգւոյն դժկամակ կիրքերը
կը կոչուին : Ինչպէս են ատելութիւնը , ար-
համարհանքը , բարկութիւնը , վրէժխնդրու-
թիւնը և այլն :

Հոգւոյն վրայ ազդող առարկայներուն զա-
նազանութենէն միտումներու ալ բազմաթիւ
տեսակներ յառաջ եկած են , զոր օրինակ

Ա. Մարմնական միտումներ կամ ախորժակներ
որոց սկիզբը մարմինէն է և անասուններն ալ

ունին մարդոց պէս ինչպէս անօթութիւն և
ծարաւ :

Բ. Իմացական միտումներ կամ խորհուրդ , զոր
օրինակ գիտնալու բաղձանքը կամ հետա-
քրքրութիւն , իշխանութեան բաղձանքը կամ
փառասիրութիւն և այլն :

Գ. Մտերմական միտումներ կամ սիրելութիւնը,
ինչպէս սէրը , բարեկամութիւնը , մայրական
և որդիական գորովը , հայրենասիրութիւնը ,
երախտագիտութիւնը , արգահատութիւնը եւ :

Դ. Բարոյական միտումներ կամ խորոյսկու-
նութիւն , բարւոյ սէրը , գիտակցութեան հա-
ճոյքները , խղճի խայթը և այլն :

Ե. Կրօնական միտումներ կամ երկիւղածութիւն ,
Աստուծոյ սէրը , գթութիւնը և այլն :

Զ. Գեղազիտական միտումներ կամ ճաշակ ,
սէր գեղարուեստից և գեղեցիկ դպրութեանց :

Զ. Դասակարգութիւն : Հոգւոյն միտումներուն
մէջէն ոմանք սկզբնական են , հոգին զանոնք
միատեղ կը բերէ ծնած ատենը , ինչպէս են
ճշմարտին , բարւոյն և գեղեցիկին սէրը , մեր
նմանեաց սէրը կամ ընկերականութիւնը , ու-
մանք ալ ստացնալ են , ինչպէս են հարստու-
թեան սէրը և իշխանութեան սէրը :

Սկզբնական միտումները մարդուն կազմու-
թենէն կախումն ունին , ուստի յաւէտ կամ
նուազ զարգացեալ կը գտնուին ամեն ան-
հատներու մէջ :

Ստացեալ միտումներուն ընդհանրապէս առարկայն են բոլոր այն բաները որք մեզ կ'օգնեն հասնելու մեր սկզբնական միտումներուն վախճաններուն : Ասոնք ընդհանուր չեն այլ մասնաւոր : Կը զանազանին և կը բաղմնապատկին այն բաղմնաթիւ կացութեանց հետ յորս կրնայ գտնուիլ մեզմէ իւրաքանչիւրը , ինչպէս նաև դաղափարաց կապակցութեան հետ զորս կրնայ մէկը կազմել : Ասկէ յառաջ կը դայ մարդոց մէջ երեւցած ճաշակներու և միտումներու այն ահագին զանազանութիւնը , թէև ամենուն ալ վախճանը և սկզբնական ձգտումները նոյն են :

Դիտողութեան արժանի կէտ մը կայ աստ . այն է թէ հոգեկան կենաց վերաբերեալ միտումները իրենց բնութեամբը անսպառ և անյագ են : Ինչպէս որ իմացականութիւնը ունի իւր մէջ անհունի դաղափարը , նոյնպէս կը թուի թէ զգայնութեան ալ առաջին պէտքը անհունն է , վասն զի ոչ մի սահմանափակ առարկայ չկրնար մեր հոգւոյն անբաւ պարապը լեցնել :

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

ԻՄԱՅՈՒԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԻՔ ՀՈԳԻՈՅՆ
ԿԱՄ ԽՈՐՀՈՐԳ

Թ Ի Ի Յ

Ինչ է խորհորդը , ո՞րն է իւր սահմանը , եւ որո՞ւնք են այն օժանդակ զօրոթիւնները որ կը մասնակցին այս կարողութեան : —

Մասնակ : Ճանչնալու , հասկանալու , դաղափարներ յղանալու և ճշմարտութիւնը ըմբռնելու ընդհանուր կարողութիւնն է խորհուրդը որ սեռաբար կոչուած է իմացականութիւն , իմացառն , թան :

Տարածութիւն : Այնչափ ընդարձակ է իմացականութեան սահմանը որչափ իրականութիւնը : Նախ ինքզինք կը ճանչնայ . կը ճանչնայ հոգին որուն ինք զօրութիւնն է . նոյնպէս հոգւոյն բոլոր վիճակները և գործողութիւնները կը ճանչնայ : Երկրորդ կը ճանչնայ նիւթական աշխարհը , կը նկատէ մարմիններու անթիւ բաղմնութիւնը , անոնց այնքան տարբեր յատկութիւնները և անոնց օրէնները : Վերջապէս , անհատական և վաղանցուկ բաներէն անդին կը գտնէ տիեզերական և անշարժ ճշմարտութիւնները . կ'ըմբռնէ անսահման ժամանակը և միջոցը , բացարձակ պատճառը և գոյացուցիչութիւնը , համեմատութեանց յաւիտենական

կանոնները, գեղեցկութիւնը, արդարութիւնը և ամեն միւս ճշմարտութիւններէն վեր անհուն էն, կեդրոն կատարելութեան, աղբիւր գոյութեան: Իմացականութիւնն է, մէկ խօսքով որ կը զանազանէ մարդը անասունէն և կը մօտեցնէ զայն Աստուածութեան:

Բաժանումն: Խորհելու կարողութիւնը մի է իւր սկզբան մէջ և բազմապատիկ իւր գործողութեան մէջ: Այս գործողութիւնը կը բաժնուի ուրիշ ինն կարողութեանց կամ օժանդակ զօրութեանց, որոց օգնութեամբ իմացողութիւնը կ'ստանայ այնքան զանազան տեսակ ծանօթութիւններ:

Ատոնք են Գիտակցութիւն, Մտադրութիւն, Արտաքիւ շնորհում, Յիշողութիւն, Երեւակայութիւն, վերացում, Հանրացում, Դատողութիւն, Իմաստասիրութիւն (պատճառաբանութիւն):

Գիտակցութեամբ, արտաքիւ շնորհումով և բանով իմացողութիւնը կ'ընդունի, կրնանք ըսել, ճշմարտութեան տպաւորութիւնը և կը կազմէ իւր ամեն առաջին ծանօթութիւնները:

Մտադրութեամբ, վերացումով, հանրացումով, դատողութեամբ կը փոփոխէ այդ ծանօթութիւնները և կը տարածէ զանոնք:

Երեւակայութեամբ կը պահէ զանոնք և նորէն կը կոչէ, երեւակայութեամբ կը շինէ և կը յղանայ այնպիսի գաղափարներ որոց աւարկայները չկան բնութեան մէջ:

1. Գիտակցութիւն. — 2. Մտադրութիւն: —

1. Գիտակցութիւն: Գիտակցութիւնն այն կարողութիւնն է որով մենք զմեզ կը ճանչնանք: Ներքին տեսութիւն մ'է այն որով հոգին կ'ըմբռնէ իւր գոյութիւնը, իւր վիճակները և իւր գործողութիւնները: Հոգին այդ կարողութեամբ ինքզինք կը ճանչնայ իբր զօրութիւն զգայուն, իմացող և ազատ. գիտակցութիւն ունի իւր զգացմանց, ծանօթութեանց և կամաց վրայ:

Այդ կարողութեամբ հոգին ինքզինք կը ճանչնայ իբր միութիւն, գոյացութիւն և պատճառ միանգամայն: Հոգին ինքզինք մի կը ճանչնայ, վասն զի կը տեսնէ որ խորհող ենթակայն միշտ նոյն կը մնայ հակառակ փոփոխութեան այն երեւոյթներուն որոց ինք թատրն է. գոյացութեան գաղափարը իւր հաստատութեան մէջ է, պատճառի գաղափարն ալ իւր արտաբերութեանց մէջ:

Այսի, փոխադրելով այդ գաղափարները արտաքին աշխարհը՝ հոգին կը հասնի բանին միջոցաւ բացարձակ միութեան, բացարձակ գոյացութեան, բացարձակ պատճառին, այսինքն Աստուծոյ:

Գիտակցութեան վկայութիւնը որ նախ շը-

փոթ և մութ է, հողւոյն ինք իր վրայ կամ մաւոր անդրադարձութեամբը որ է խորհրդածոյթիւնը, կը լուսաւորուի :

Խորհրդածութեան սեպհական յատկութիւնն է աւելի որոշ և աւելի յստակ ընել այն գաղափարները զորս ստացած ենք գիտակցութեամբ : Մարդուն գիտութեան հարկաւոր գործիքն է այդ :

2. Մտադրութիւն : Մտադրութիւնն այն կարողութիւնն է որով միտքը կը միտի դէպի առարկայ մը և ինքզինք բոլորովին անոր վրայ կը սեւեռէ որպէս զի աւելի լաւ ճանչնայ զայն :

Սեպհական կարողութիւն մ'ըլլալէ աւելի միւս կարողութեանց մի մասնաւոր ուղղութիւնն է :

Մտադրութիւնը երեք գլխաւոր արդիւններ յառաջ կը բերէ :

Ա. Մտադրութիւնը կ'աւելցունէ իւր դիտած առարկայներուն մեր վրայ ըրած տպաւորութեան ոյժը, կրնայ նաև այնպէս ընել որ միայն այդ տպաւորութիւնն ընդունինք : Կը դիտենք փոխանակ նայելու, մոյի կ'ընենք փոխանակ լսելու : Երբ բան մը սաստիկ կ'զբաղեցունէ մեր միտքը, միւս բաները ալ չենք նշմարեր, նոյն իսկ անոնք որ մեր մտան են :

Բ. Գաղափարները որոշ, ճշգրիտ և յստակ կ'ընէ և մտադրութեամբ կրնանք որոշել իրե-

րուն վրայ խել մը յատկութիւններ որք հարեւանցի տեսութեան մը չեն հանդիպիր : Տեսակ մը մանրացոյց է մտադրութիւնը որ կը խոշորցունէ առարկայները և անոնց ամենանուրբ խտիրները կը գտնէ :

Գ. Վերջապէս, յիշողութեան պայմաններէն մին է մտադրութիւնը, բան մը յիշելու համար պէտք է ուշադիր եղած ըլլալ անոր վրայ :

Մտադրութեան այս սովորական արդիւնները կը բացատրեն այն ազդեցութիւնը զոր կ'ընէ մտադրութիւն ընելու վարժուողներուն վրայ : Անոնց գիտել կը տայ իւրաքանչիւր իր, կշռել կը տայ բոլոր պատճառները, բոլոր գիտարութիւնները, բոլոր անտեղութիւնները : Մտադրութիւնն է որ զմարդիկ ծանրաբարոյ, լուրջ, խոհեմ և մեծ գործերու և բարձր հայեցողութեանց կարող կ'ընէ :

Նորութիւնը, այլակերպութիւնը և փոփոխութիւնը կ'արթնցունեն մտադրութիւնը, հակառակ արդեամբ մը մեր գործարաններուն զգացած յոգնութիւնը չթողուր մեզ որ չափազանց երկայն ատեն սեւեռեալ պահենք մեր մտադրութիւնը մի և նոյն առարկայներուն վրայ : Սակայն իւր իսկական նկարագիրն է կամքէն կախեալ ըլլալը : Մտադիր կ'ըլլանք երբ կ'ուզենք և այն բաներուն մտադիր կ'ըլլանք զորս կ'ուզենք :

Այտի է որ մեր սխալները մեզ ընծայելի են, վասն զի շատ անգամ մեր ձեռքն էր խուսափիլ անոնցմէ աւելի մտադիր ըլլալով:

Թ Ի Ի Խ Թ

Արտաքին ըմբռնում:

Արտաքին ըմբռնում: Արտաքին ըմբռնումը այն կարողութիւնն է որով հոգին կ'ըմբռնէ արտաքին առարկայները այն գործարաններուն միջոցաւ որոց մէջ են զգայարանները: Զգայութիւն ըսելով պէտք է իմանալ այն կարողութիւնն իսկ զոր ունի հոգին ճանչնալու նիւթին յատկութիւնները զգացողութեանց առթիւ, և գործարան ըսելով ալ պէտք է իմանալ շիղերը կամ այն գործիքը որ զգալի տրպաւորութիւնը փոխանցելու կը ծառայէ:

Զգացողութիւնք: Մարմինը հինգ գործարանաւոր կազմածներ ունի, հոգին ալ հինգ զգայութիւններ ունի որ անոնց կը համապատասխանեն, Յօշափողութիւն, Տեսողութիւն, Տեսողութիւն, Լսողութիւն, Համառոտութիւն և Հոտառոտութիւն:

Ծօշափողութիւնը (չօշափելու կարողութիւնը) մարմնոյն բոլոր մակերեւոյթին վրայ և մասնաւորապէս անոց մէջ է. տեսողութիւնը՝ աչքին մէջ. լսողութիւնը՝ ականջներուն մէջ. համառութիւնը՝ քիմքին մէջ և հոտառութիւնը՝ ունդունքին մէջ է:

Իւրաքանչիւր զգայութիւն կը շարժի կամ

կը գործէ իրեն յատուկ եղած գործարանին վրայ եղած տպաւորութեամբ մը:

Ծօշափողութիւն: Ծօշափողութեան գործարանը առարկայէ մը զգածուելուն պէս՝ հոգին անմիջապէս անոր շօշափելի յատկութիւնը կ'ըմբռնէ. այտի յառաջ կը գան տարածութեան, կարծրութեան, ցուրտի, տաքի, ծանրութեան և այլն զգալի գաղափարները. գաղափարներ որք երբէք բացարձակ չեն այլ վերբերական, վասն զի իրենց սահմանն է նոյն ինքն այն տպաւորութիւնը որ զիրենք պատճառեց:

Տեսողութիւն: Տեսողութեան գործարանը առարկայէ մը զգածուելուն պէս՝ հոգին անմիջապէս անոր տեսանելի յատկութիւնը կ'ըմբռնէ. այտի յառաջ կը գան գոյնի և ձեւի զգալի գաղափարները: Ընդհուպ շօշափողութիւնն ալ ասոր օգնութեան կը գայ, և հոգին այս երկու զգայարաններուն օգնութեամբ կը սովորի թէ այս ինչ երանգը այս ինչ խորութեան, այս ինչ հեռաւորութեան, այն ինչ ձեւին կը համապատասխանէ և յիշողութեան և մակածութեան միջոցով կը դատէ թէ այդ տեսանելի կերպարանները այնպիսի յատկութիւններ ունին զորս նախ շօշափողութիւնը ըմբռնեց նմանօրինակ կերպարաններով: Օրինակի համար քառակուսի աշտարակ մը բաւական հեռուէն դիտուած ատեն կըր կը թուի մեղ. ջուրին մէջ ընկղմուած գաւաղան

մը խորտակեալ կ'երեւայ և այլն : Այդ զգացողութիւնը ճշմարիտ է և անոր ըմբռնումը բնական կը կոչուի . բայց դատողութիւնը յիշողութեամբ և մակաժութեամբ կը միջամտէ և երեւոյթին պատճառած սխալը կ'ուղղէ : Զգացողութիւնը նոյն կը մնայ , բայց ըմբռնումը կը փոխուի և կը կոչուի ստացեալ : Ուրեմն բնաւ դատելու չէ ըստ երեւոյթին :

Լսողութիւն : Լսողութեան զգայութեամբ , հոգին կ'ըմբռնէ ձայնը իւր սաստկութեան ամեն աստիճաններովը , ինչպէս են ոլորակը , կնիքը , հնչիւնը , որք բաղադրուելով կը կազմեն չափը , մեղեդին , ներդաշնակութիւնը :

Համառութիւն : Համառութեան զգայութեամբ , հոգին կ'ըմբռնէ համը իւր ամեն աստիճաններով և երանգներով :

Հոտառութիւն : Վերջապէս , հոտառութեան զգայութեամբ , հոգին կ'ըմբռնէ հոտը իւր ամեն աստիճաններով և իւր ամեն բաղադրութեամբը :

Լսողութեան , համառութեան և հոտառութեան ինչպէս նաև տեսողութեան ըմբռնումներուն մէջ , դատողութիւնը յիշողութեամբ և մակաժութեամբ կը միջամտէ մեզ սովորեցնելու համար թէ այս ինչ շօշափելի երեւոյթին պէտք է համապատասխանէ այս ինչ ձայնը , այն ինչ մարմնոյն , այն ինչ հոտը կամ այն ինչ համը :

Մեր զգայութեանց ըմբռնումներուն վերլուծութեամբը դիւրին է տեսնել թէ մարմնոյ կամ նիւթի առաջին գաղափարը շօշափողութեան պարտական ենք :

Թ Ի Ի Խ Խ

1. Յիշողութիւն . — 2. Զոգորոյթիւն գաղափարաց : —

1. Յիշողութիւն : Յիշողութիւնը այն կարողութիւնն է որ մեզ վերստին կը կոչէ անցեալը : Յիշողութիւնը չկրնար վերստին կոչել բայց եթէ այն ծանօթութիւնները զորս ունեցած ենք և զորս պահած է : Ուրեմն երկու տարրական իրողութիւններ կը պարունակէ . 1° Գաղափարներու պահպանութիւնը . 2° Վերստին կոչումը կամ ուրիշ խօսքով Յիշատակը որ յիշողութեան մեծագոյն դործն է :

Յիշատակը երեք տարրներ կը պարունակէ . 1° Համողումը թէ յիշուած առարկայն անցեալին մէջ ալ կար . 2° Այդ առարկային առաջին անգամ մեր տեսութեան հանդիպելէն մինչև յիշուած ատենը անցած ժամանակին ծանօթութիւնը . 3° Անձնական նոյնութեան ծանօթութիւնը , այսինքն այն հաւատը թէ մենք որ կը յիշենք և մենք որ ուրիշ անգամ ճանչցանք նոյն առարկայն նոյն և մի անձն ենք : Յիշատակին կազմութիւնը կ'ենթադրէ թէ

մենք յիշուած առարկային որ և է աստիճանով մը մտադրութիւն ըրած ենք, վասն զի փորձառութեան ճշմարտութիւն մ'է թէ յիշողութիւնը կը կորուսանէ այն դիպուածները և իրերը որք զօրաւոր և լուրջ ջանքով մը փորագրուած չեն մտքին վրայ : Յիշատակ մը ծնելու համար պայման մը հարկաւոր է, ուրիշ յիշատակով մը կամ համանման ըմբռնումով մ'արթննալու է :

2. *Ձուգորդութիւն գաղափարաց* : Այն յատկութիւնը զոր ունին մեր գաղափարները փոխադարձաբար զիրար կոչելու զուգորդութիւն կամ կցորդութիւն գաղափարաց անունով ծանօթ է :

Այն յարաբերութիւնները որոց համեմատ գաղափարները կ'ընկերակցին շատ բազմաթիւ են :

Կրնանք այստեղ յառաջ բերել՝

1° *Ժամանակը* : Երկու իրողութիւններ որք տեղի ունեցան մի և նոյն ժամանակի մէջ՝ մեր մտքին մէջ իրարու հետ կը կապուին և միոյն յիշատակը կ'արթնցունէ և միւսին :

2° *Տեղը* : Երկիր մը կը յիշեցունէ սահմանակից երկիրները : Այդ բանին մէջ է տեղակիւն կոչուած յիշողութեան բոլոր գաղտնիքը :

3° *Նմանութիւնը* : Մեռած ազգականի մը կամ բարեկամի մը պատկերը մեր աչքին հանդիպելուն պէս՝ այդ սիրեցեալ անձին առաջինութիւնները կամ սիրելութիւնը վերստին կը

պատկերուի մեր հոգւոյն մէջ և կը վերանորոգուի վիշտը որ մեզ պատճառեց իւր կորուստը :

4° *Հակասականութիւնը* : Հակառակ գաղափարներն ալ նման գաղափարաց պէս փոխադարձաբար զիրար կ'արթնցունեն : Հիւանդութիւնը առողջութեան վրայ, գերութիւնը աղատութեան վրայ, պատերազմը խաղաղութեան վրայ խորհել կը տայ :

5° *Պատճառը եւ արգասիքը* : Գործը մեզ կը յիշեցունէ գործաւորը, հայրը կը յիշեցունէ որդիները, և որդիները իրենց հայրը կը յիշեցունեն :

Խորհուրդներու այս կցորդութիւնները կը տարածեն իրենց ազդեցութիւնը մեր կազմութեան ամեն մասերուն վրայ : Ասոնք են որ կ'որոշեն մեր ճաշակները, մեր նախապաշարումները, մեր սխալները, մեր մտքին և նշկարագրին պայմանը : Օրինակի համար, հանճարեղ և անակնկալ խօսքեր ըսելու տաղանդը գաղափարներու ամենահեռաւոր յարաբերութիւնները պահելու սովորութենէն յառաջ կը գայ, մինչդեռ ընդհակառակն կանոնաւոր և բնական կցորդութիւնները դատողութիւնը հաստատ և վարմունքը ուղիղ կ'ընեն : Ուրեմն գաղափարները իրենց ճիշդ և օրինաւոր յարաբերութեանց համեմատ ընկերացնելու է, ինչպէս իրաւանց գաղափար-

ըը պարտուց գաղափարին հետ, ճշմարտինը
գեղեցկինն հետ և այլն :

Թ Ի Ի X 2

Ե Ր Ե Ի Ա Կ Ա Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

1. Ի՛նչ է երեւակայութիւնը. — 2. Ո՛ր երկրորդա-
կան կարողութիւններէն կախեալ է. — 3. Ի՛նչ միտակ-
ներէ կրնայ անցնիլ. — 4. Ի՛նչպէս կը փոփոխի. —
5. Ի՛նչ է իւր ազդեցութիւնը մտքին եւ սրտին վրայ : —

1. Մահման: Երեւակայութիւնը այն կարող-
ութիւնն է որով կը կազմենք գաղափարներ
որք չեն համապատասխաներ որ և է իրական
առարկայի մը. զոր օրինակ թեւաւոր ձիւ մը
կամ հսկայի մը գաղափարը: Իւր գլխաւոր
դերն է միացնել ցիր ու ցան ծանօթութիւն-
ները և յիշատակները զորս հաւաքած է:
Այսպէս ոսկի շերտ գաղափարը որուն իրական
տիպը չկայ բնութեան մէջ, երկու կարի իրա-
կան գաղափարներու այսինքն ոսկոյ և շերտ
գաղափարներուն իրարու վրայ դրուելէն յա-
ռաջ եկած է:

2. Կատուն: Ուրեմն երեւակայութիւնը իւր
պաշտօնին մէջ ուրիշ շատ մը կարողութիւն-
ներէ կախումն ունի. 1° Յիշողութեանն որ ա-
նոր կը հայթայթէ նիւթերը որոց վրայ պիտի
գործէ իւր գործունէութիւնը. 2° Վերացումն
որ կը բաժնէ այդ նիւթերը, որ կ'անջատէ

յատկութիւն մը, դիպուած մը, մանրամասնու-
թիւն մը բոլոր այն պարագայներէն որ անոր
կցեալ են իրականութեան մէջ. 3° Գաղափարաց
զուգորդութեանն որ այդ անջատեալ մասերը կը
միացնէ կազմելու համար կամ վէպ մը և կամ
նոր մտացածին էակ մը:

3. Վիճակք: Երկու բոլորովին տարբեր վի-
ճակներէ կրնայ անցնիլ երեւակայութիւնը:
Երբեմն ինք իրեն թողուած, այդ երեք տար-
րական գործողութիւններէն անդին բան մը
չենթագրեր: Երբեմն ալ կը պարունակէ նաև
ճշմարտին, բարւոյն և գեղեցկին բանաւոր
յղացումը և բոլոր այն զգացումները որք ա-
նոնց կցեալ են:

Առաջին պարագային մէջ, երեւակայու-
թիւնը կը թափառի ըստ դիպաց առարկայէ
առարկայ: Այդ միջոցին է որ քնոյ ատեն յա-
ռաջ կը գան երսպի երեւոյթները և արթնու-
թեան ատեն անորթի, գառսնցոյթեան և յիմարո-
թեան երեւոյթները:

Երբ ընդհակառակն երեւակայութիւնը կեն-
դանացած է գեղեցկին գաղափարովը և ըզ-
գացումովը, երբ լուսաւորուած է բանով՝
ծնունդ կը տայ արուեստի և դիտութեան
գործերուն:

4. Փոփոխմունք: Երեւակայութեան յօդուա-
ծոյ բնութիւնը զայն կարի փոփոխական ըրած
է: Բնական կազմութիւնը, նկարագիրը, ու-

նակութիւնները, կլիմայն, քաղաքական և կրօնական սահմանադրութիւնները, մարդը շրջապատող բոլոր արտաքին ազդեցութիւնները կը ներգործեն անոր վրայ և անոր փոփոխուելուն կ'օգնեն: Այսի է որ անհատներու, դարերու և երկիրներու համեմատ այնքան փոփոխուած է և որ շողողուն կերպով ի յայտ կը գայ ազդերու բնաստեղծութեան և արուեստից մէջ:

5. Ազդեցութիւն: Դիւրին է տեսնել թէ ինչ ազդեցութիւն ընելու է երեւակայութիւնը մտքին և սրտին վրայ:

1° Վայելումներու նոր ազդիւր մը կը բանայ մարդուն, որք են արուեստին հաճոյքները. բայց մեր քայլերուն վրայ կը ցանկնաւ ունայն անհանգստութիւններ, անտեղի երկիւղներ, մտացածին սոսկումներ որք կեանքը թշուառ կ'ընեն:

2° Գործունէութեան ամենէն զօրաւոր զսպանակներէն մին է երեւակայութիւնը: Մեր աչաց առջև փայլեցնելով մեր ունեցած առաւելութիւններէն կարի բարձր կատարելութիւն մը, մեզ կը գրգռէ որոնել զայն, թէ նոյն իսկ մեզի համար և թէ մարդկութեան համար:

1. Վերացում. — 2. Հսկրացում: —

1. Վերացում: Վերացումը կարողութիւն մ'է որով միտքը նիւթէն կամ իրարմէ կը զատէ յատկութիւնները, որք բնութեան մէջ առանձինն չեն կրնար ըլլալ: Օրինակի համար, վարդի մը վրայ, կարելի է նկատել.

1° Չեւը, գոյնը, հոտը, և այլն, նոյն իսկ առարկայէն անկախ. 2° Չեւը գոյնէն անկախ. 3° Գոյնը հոտէն անկախ և այլն: Իրի մը յատկութեանց ամբողջութեան գաղափարը թանրացնալ գաղափար մ'է. միւս յատկութիւններէն անջատ ըմբռնուած յատկութեան մը գաղափարը վերացնալ գաղափար մ'է:

Վերացումը մարդկային իմացականութեան առաջին աստիճանն է, որ աստուածային իմացականութեան պէս չկրնար իրերու գոյացութիւնը, յարաբերութիւնները և յատկութիւնները միանգամայն ըմբռնել: Գիտական ամեն հետազօտութեանց պայմանն է վերացումը: Իւրաքանչիւր գիտութեան սկիզբը վերլուծութիւնը կը գտնէ մի կամ շատ մը վերացեալ գաղափարներ: Տարածութեան վերացեալ գաղափարն է երկրաչափութեան հիւմը. շարժման վերացեալ գաղափարը կը ծնի մեքենագիտութիւնը. ձայնինը զձայնաբա-

նութիւն . լուսոյ և գոյներունը կը ծնի լուսաբանութիւնը . բարւոյ և չարի գաղափարն է բարոյականի և անոր յարակից ամեն գիտութեանց սկզբունքը . վերջապէս վերացումն է գաղափարներուն և զանոնք ներկայացնող բաներու սկզբունքը :

2. Հանրացում : Հանրացումը կարողութիւն մ'է որով միտքը ամբողջ դաս մը էակներու և իրողութեանց վրայ կը տարածէ վերացեալ ծանօթութիւն մը : Զոր օրինակ , երբ մէկը վարդի գաղափարն ունի՝ անոր տեսած վարդերը կը դադրին պարզ անհատներ ըլլալէ և այս ինչ դասի մը ծաղիկները կ'ըլլան , այդ դասին մէջ յետոյ կ'որոշէ սեռեր , ապա տեսակներ , վերջապէս զանազանութիւններ :

Հանրացումը կը տարբերի վերացումէն . վերացումը կը զատէ յատկութիւնները և յարաբերութիւնները . հանրացումը էակները ընտանիքի մը և իրողութիւնները օրէնի մը կը յարէ :

Կարելի է վերացնել առանց հանրացնելու , բայց առանց վերացնելու հանրացնել կարելի չէ :

Հանրական (ընդհանուր) գաղափարները կրկին յատկութիւն մ'ունին , 1° Խել մը առարկայներու վրայ կը տարածուին , որ կը կազմէ իրենց ծառայողը . 2° կը պարունակեն իրենց մէջ այդ առարկայներուն հասարակաց

խել մը նկարագրեր , որ կը կազմէ իրենց խնամութիւնը :

Ամեն գիտութիւնք հանրական ծանօթութեանց վրայ հիմնուած են : Հանրացումը կը համառօտէ խուզարկութիւնները և կը դիւրացնէ յիշողութիւնը , վասն զի հանրացումով կրնանք ի մի ժողովել շատ մը մասնաւոր ծանօթութիւններ զորս երբէք պիտի չկրնայինք յիշել ոչ ալ ստանալ եթէ իրարմէ անջատ մընալու ըլլային : Բայց հանրական գաղափարները անորոշ և անբաւական ըլլալու պակասութիւնն ունին , վասն զի առարկայներու միայն նմանութիւնները կը ցուցնեն մեզ առանց նշմարելի ընելու տարբերութիւնները : Արդ , մանաւանդ կենաց յարաբերութեանց մէջ , մեծ օգուտ մը չունի գիտնալը թէ իրերը և անձերը ինչով իրարու կը նմանին , եթէ չենք գիտեր թէ ինչով իրարմէ կը զանազանին և թէ սրն է այն սեպհական դրոշմը որ զանոնք կ'որոշէ : Այդ պատճառաւ է որ հայեցողական միտքերը այն ինչ հանրական սկզբունքներուն ետեւէն ընկնելով մեծամեծ սխալներ կը գործեն ամեն բան շփոթելով և հետեւաբար ամեն բանի մէջ սխալելով : Ուրեմն գաղտնիքները և իմաստասիրութիւնը հարկաւոր են այդ սխալները ուղղելու համար :

1. Դատողութիւն. — 2. Իմաստասիրութիւն : —

1. Դատողութիւն: Դատողութիւնը կարողութիւն մ'է որով միտքը երկու ծանօթ առարկայներու մէջ յարմարութեան կամ անյարմարութեան յարաբերութիւն մը կը հաստատէ : Ուստի, ամեն դատողութիւն բաղդատութիւն մը կ'ենթադրէ : Հոգին անմահ է. հոգին նիւթեղէն չէ. ահա դատողութիւններ են ատոնք : Յարաբերութեանց ըմբռնումը կամ բաղդատութիւնը դատողութեան հասարակ պաշտօնը և անոր ամենէն աւելի աչքի զարնող կնիքն է. իւր ճշմարտ կնիքը հաստատութիւնն է. այս աւելի ընդհանուր տեսակէտէն նայելով դատողութիւնը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ հաստատել թէ բան մը է կամ չէ :

Ամեն ժխտում իւր մէջ կը պահէ հաստատութիւն մը և կրնայ անոր վերածուիլ. երբ կ'ըսեմ թէ, հոգին *նիւթեղէն* չէ, իբր թէ ըսած կ'ըլլամ, հոգին *աւելի* է :

Իբր հաստատող կարողութիւն մը նկատուած՝ դատողութիւնը մտքին ամեն գործողութեանց խառնուած է. ամենուն ալ, բացի երեւակայութենէն, վախճանը սա հաւատքին մէջ է թէ առարկայները այնպէս են ինչ-

պէս որ մեզ կ'երեւան : Արդ, իմացականութիւնը այնպէս ստեղծուած է որ իւր իսկ ճշմարտախօսութեան հաւատ կ'ընծայէ և չկրնար ինքզինք զրկել այդ խորին և ինքնաբեր հաւատքէն : Ինչ որ ալ ընէ, ինչ որ ալ նկատէ չկրնար չհաւատալ թէ այնպէս է ինչ որ կը տեսնէ, չկրնար չհաստատել, չկրնար չըդատել :

Առկէ կը հետեւի թէ դատողութիւնը մարդկային իմացողութեան մի յատուկ կարողութիւնը չէ, ինչպէս են զգայութիւնները և յիշողութիւնը, այլ մանաւանդ մեր ամեն կարողութեանց տիեզերական օրէնը և մեր հոգեկան կազմութեան հարկաւոր հետեւութիւնն է :

Չդատող այսինքն չհաւատացող իմացական էակ մը ամենէն անսովոր և ամենէն անբացատրելի հակասութիւն մը պիտի ըլլար :

Երբ խորհրդածութիւնը իւր ուշք դատողութեան վրայ կը յառէ շուտով երկու տարրներ կ'որոշէ անոր մէջ. մին հաստատուած գաղափարը, միւսն ալ նոյն ինքն հաստատութիւնը : Գաղափարն ալ իւր կարգին կրնայ ընդարձակուիլ և տարբաղաբարուիլ և ատով իսկ նոր դատողութեանց առիթ ըլլալ. արդիւնք վերացման, վերլուծութեան և բաղդատութեան : Այն ատեն է որ դատողութիւնը լեզուին մէջ կը թարգմանուի բառե-

րու այն կանոնաւոր շարքով որ նախարարութիւն
կը կոչուի :

Նախադասութիւնը դատողութեան արտա-
յայտութիւնն է , ինչպէս բառը գաղափարին
արտայայտութիւնն է :

2. Իմաստասիրութիւն : Իմաստասիրութիւնը կա-
րողութիւն մ'է որով միաքը դատողութենէ
մը ուրիշ դատողութիւն մը կը հանէ : Բան
կամ իմաստասիրութիւն բառը փիլիսոփայական
լեզուին մէջ երեք տարբեր բաներու կը տըր-
ուի . այն կարողութեան զոր ունի իմացակա-
նութիւնը զգայութիւններէն վեր բարձրանա-
լու և առաջին ճշմարտութիւններ յղանալու ,
այդ կարողութեան գործին և այդ գործին
արգասեաց :

Այս արգասիքը շատ մը տարբեր ձեւեր
կրնայ զգենուլ , բայց իմաստասիրելու կարո-
ղութիւնը երկու կերպով կը գործէ . 1° Ընդ-
հանուրէն մասնաւորին կամ սկզբունքէն հե-
տեւութեան իջնելով . 2° Մասնաւորէն ընդ-
հանուրին կամ հետեւութենէն սկզբունքին
ելնելով : Զոր օրինակ , ընկող մարմին մը տես-
նուած ատեն յղանալ թէ ամեն մարմիններն
ալ կ'ընկնին , մասնաւորէն ընդհանուրը իմաս-
տասիրել է : Հաստատել թէ ամեն մարմին-
ներն ալ կ'ընկնին և ատկէ եզրակացնել թէ
այն ինչ մասնաւոր մարմինն ալ կ'ընկնի՝ ընդ-
հանուրէն մասնաւորը իմաստասիրել է :

Իմաստասիրութիւնը , իւր երկու կերպա-
րաններով , մարդկային գիտութեան ամենէն
արդասաւոր աղբիւրներէն մին է :

Եթէ մարդ իւր գիտակցութենէն , զգայու-
թիւններէն և յիշողութենէն ուրիշ միջոց չու-
նենար ճանչնալու՝ միայն այն ճշմարտութիւն-
ները պիտի ճանչնար որք իւր հայեցումքին
տակ պիտի ընկնէին : Վասն որոյ և ապագայն
և ներկային ամենամեծ մասը իրեն անծանօթ
պիտի մնային :

Զուրկ պիտի ըլլար նախատեսութենէ որ
գիպումաճնելու առաջը կ'առնու , և գիտու-
թենէ՝ որ իրերու մութ և խորհրդաւոր մա-
սերու մէջ կը թափանցէ :

Սակայն իմաստասիրութեան շնորհիւ ամեն
ստացեալ գաղափար արգասաբեր սերմ մը
կ'ըլլայ , ուստի անդադար կը ծնին նոր գա-
ղափարներ . մեր ըմբռնումներուն և յիշա-
տակներուն նեղ շրջանակէն հարկաւորապէս
կ'անցնինք , և խորհրդոյ սահմանը կը տարած-
ուի յանհունս :

ԳՈՂԱՓՈՐՔ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

1. Ի՛նչ է իմացական կարողութեանց գործողութեան արգասիքը, ի՛նչ է գաղափարը եւ ի՛նչ կենիք կը ներկայեն գաղափարք իրենց կազմութեան համեմատ. —

2. Ի՛նչպէս կը բաժնուին գաղափարք : —

1. Գաղափար : Իմացական կարողութեանց գործողութեան արգասիքն է գաղափարներու յղացումը, գիտնալը : Գիտնալը մտքով տեսնել, գաղափար մ'ունենալ է : Իմացականութեան արգասեաց մէջ զորս միտքը կը յղանայ, ամենէն առաջինը և ամենէն ընդհանուրը, իմացողութեան տարրական իրողութիւնը, կըրնանք ըսել, գաղափարն է : Ուրեմն գաղափարը պարզ իրողութիւն մ'է որ, իւր բնութեամբն իսկ չսահմանուիր : Բաւական համարինք ըսել թէ « գաղափարը գիտութիւնն է իւր ամենէն պարզ ձեւին տակ » :

Գաղափարաց առարկայ կը կոչուին իրողութեանց գոյութիւնը, անոնց յատկութիւնները և յարբերութիւնները :

Գաղափարները զանազան կնիքներ կը ներկայեն իրենց կազմութեան համեմատ. եթէ գաղափարը անմիջապէս մտքին տեսութեան տակ ընկնող առարկայէ մը կը գայ, ըստնում

մ'է այն, եթէ գաղափարը մասնական ըմբռնումներէ կը շինուի յոսոսով մ'է այն, եթէ գաղափարը անցեալ իրողութեանց կը վերաբերի յիշատակ մ'է այն. վերջապէս եթէ գաղափարը որ և է իրականութեան մը վրայ չը հանգչիր՝ երեւակայութիւն մ'է այն :

2. Բաժանումն : Զանազան տեսակներու կը բաժնուին գաղափարները տեսակետին համեմատ ուրկէ կը նկատենք զանոնք :

Իրենց առարկային նայելով անոնք կը բաժնուին զգալի գաղափարներ կամ զգայարանաց միջոցաւ ճանչցուած գաղափարներ, ինչպէս են մարմինները, իմացական գաղափարներու կամ մարմիններէն օտար առարկայներու գաղափարներ, ինչպէս հողի, Աստուած ևայլն, բարոյական գաղափարներու կամ բարւոյ և չարի, մոլութեան և առաքինութեան, ևայլն ծանօթութիւններ :

Իրենց յատկութեան նայելով գաղափարները մշմարիտ կամ սխալ, որոշ կամ շփոթ, յստակ կամ մտթ, վերացեալ կամ թանձրացեալ, ընդհանուր կամ մասնաւոր, հարաբերական կամ անհատական են : Գաղափար մը ճշմարիտ է երբ իւր առարկային համաձայն է : Իւր ամեն յատկութեամբք նկատուած առարկայի մը գաղափարը թանձրացեալ գաղափար մ'է, ընդհակառակը իւրնիւթէն բաժնուած յատկութեան մը գաղափարը վերացեալ գաղափար մ'է : Գա-

զափար մը որ շատ մը անհատներու վրայ կը տարածուի, ինչպէս է մարդկութեան գաղափարը, ընդհանուր յղացում մ'է այն, այն որ միայն մէկ անհատ կը ներկայացնէ ինչպէս է Պետրոսի կամ Պօղոսի գաղափարը, մասնաւոր կամ անհատական է:

Իրենց առարկային հարկաւոր կամ դիպուածոյ ըլլալուն նայելով գաղափարները երկու մեծ կարգերու կը բաժնուին, շացարձակ և վերքերակիս:

Յացարձակ են այն գաղափարները որոց առարկայները հարկաւորապէս են և կամ չեն կրնար չըլլալ ինչ որ են: Վերքերակիս են այն գաղափարները որոց առարկայները դիպուածոյ են և կամ կրնան ըլլալ այնպէս ինչպէս որ չեն: Այսպէս, գրքի մը գաղափարին առարկայն այնպիսի բան մ'է որ կրնայ չըլլալ, բան մը որ դիպուածոյ է, դիպուածոյ գաղափար մ'է այն:

Ճամանակի և միջոցի ինչպէս նաեւ Աստուծոյ գաղափարը այնպիսի առարկայ մ'ունին որ չկրնար չըլլալ, բան մը որ հարկաւոր է, ուստի այդ գաղափարներն ալ հարկաւոր են:

Մեր գաղափարաց երկու երկրորդական կնիքն եւս այսինքն մասնակիւնութիւնը, և ընդհանրակիւնութիւնը իրենց սրտասակիւնութեան և հարկաւորութեան յառաջ կը գան:

Ամեն դիպուածոյ առարկայ հունաւոր է և

զայն ներկայացնող գաղափարը միշտ, ամեն տեղ և ամեն մտաց համար ճշմարիտ չէ: Սահմանեալ, անհատական, մասնաւոր է:

Բայց այն որ չկրնար չըլլալ, ինչ որ հարկաւոր է, ամեն տեղ և միշտ է, ապա թէ ոչ հարկաւոր չէր ըլլար: Այսպէս կը հաստատենք թէ բոլոր երեւոյթները, ինչ որ ալ ըլլան, ամենն ալ պատճառ մ'ունին:

Ուրեմն, ամեն շացարձակ գաղափար հարկաւոր և հանրակիս է. ամեն վերքերակիս գաղափար սրտասակիս և մասնաւոր է:

Թ Ի Ի X G

Ս Կ Ի Զ Բ Ն Գ Ա Ղ Ա Փ Ա Բ Ա Յ

1. Մըն է գաղափարաց սկիզբը. — 2. Ինչ է յորձատականութիւնը և ինչպէս կը հերքուի. — 3. Մըն է շացարձակ գաղափարաց սկիզբը: —

1. Սկիզբն: Մարդկային գիտութիւնը երեք սկիզբներ ունի. զգայարանները, գիտակցութիւնը և խելը:

Վերքերակիս գաղափարաց մէջէն ոմանց առարկայն նիւթն է, ոմանց ալ հողին, միտքը: Առաջինները զգացողութենէն յառաջ կը գան որ արտաքին իրերու մեր գործարաններուն վրայ ըրած տպաւորութեան հետեւանքն է: Երկրորդներուն աղբիւրը գիտակցութիւնն է:

Գիտակցութիւնն է որ մեզ կը սովորեցնէ թէ ինչ կ'անցնի մեր մէջ, ինչպէս զգացողութիւնը մեզ կ'իմացնէ մեզմէ դուրս պատահածները :

Սովորաբար զգայութեանց և գիտակցութեան փորձառութիւն կամ դիտողութիւն անունը կը տան, ուրեմն փորձառութիւնը կամ դիտողութիւնն է ամեն վերբերական գաղափարաց սկիզբը, անոնց առարկայն թէ նիւթն ըլլայ և թէ միաքը :

2. Փորձառութիւն : Բացարձակ գաղափարներն ալ հաւասարապէս փորձառութեան կը տայ գպրոց մը որ փորձառութիւնն ուրեմն է, որ միմիայն գիտողութեան վրայ կը յենու և որ կը կարծէ թէ իմացականութիւնը չունի ոչ մի գաղափար որ ուղղակի կամ անուղղակի գիտակցութեանէն կամ զգայարաններէն չգայ :

Բայց փորձառականութեան տեսութիւնը լուրջ քննութեան մը չգիմանար : վերբերական կամ պատահական գաղափարներու արտադրութիւնը կը բացատրէ, բայց չբացատրեր բացարձակ ծանօթութեանց ոչ ընդհանրականութիւնը ոչ ալ հարկաւորութիւնը, վասն զի պատճառ մը անկարող է այնպիսի արդիւններ տալ որք գերազանցեն զինքն :

Արդարեւ, զգայարաններով և գիտակցութեամբ, ոչ մեր եղած տեղէն ոչ ալ ներկայ

ժամանակէն կրնանք դուրս ելնել : կը տեսնենք ինչ որ կը պատահի այս տեղ, այդ տեղ, այն ինչ ժաման, և ոչինչ ատկէ անդին :

Բաց այտի, փորձառական վարդապետութիւնը, բացարձակ գաղափարներն ալ դիտողութեան ընծայելով ստիպեալ է եղծանելու զանոնք իւր ենթադրութեան պայմաններուն մէջ մուծանելու համար : Ի՞նչ է, զոր օրինակ Լոքի և իւր շակերտաց համար, պատճառականութիւնը : — Յաջորդութիւնն է այն : Ի՞նչ է գոյացութիւնը : — Յատկութեանց հաւաքածոյ մը : Ի՞նչ է բարին : — Օգտակարը : Ի՞նչ է անհունը : — Հունաւորին ժխտումը : Ատկէ ամենաաղետաբեր հետեւութիւններ յառաջ եկած են բարոյականի, կրօնից և արուեստին համար որոց խարխիւնները կամ կործանեցան կամ խախտեցան : Փորձառականութեան հետեւութիւնն եղած է գրեթէ միշտ սկեպտականութիւն և նիւթականութիւն :

3. Միկրն շացարձակ գաղափարաց : Փորձառական վարդապետութեան սխալը և վտանգները առաջնորդեցին շատ մը փիլիսոփայներ որոնել բացարձակ գաղափարներուն սկիզբ մը զգայարաններէն և գիտակցութեանէն տարբեր : Պղատոն կը համարի զանոնք իբր անցեալ կեանքի մը վերջիշատակութիւնք, յորում հոգին նոյն իսկ աստուածային իմացականութեան մէջ ըլլալով կը դիտէր բացարձակ ճշ-

մարիտը , բացարձակ բարին և բացարձակ
դեղեցիկը :

Տէքարդ ալ կը համարի զանոնք յնստիկ կամ
մտքին վրայ տպուած ծնած վայրկենէն , դըր-
սէն եկած կամ նկատուող և մտացածիկ կամ մեր
չինսած գաղափարաց դիմադրութեամբ (par
opposition) :

Ուրիշներն ալ նախնական յայտնութեան մը
կընծային զանոնք որ դարէ դար փոխան-
ցուած է կըսեն ընկերութեան մէջ :

Անհակառակելի կէտ մը կայ , այն է թէ
բացարձակ գաղափարները փորձառութեան
չվերածուող ծանօթութեանց առանձին կարգ
մը կը կազմեն , այն է թէ , մարդկային իմա-
ցողութիւնը որ , ո՞ր կողմանէ ալ որ նկատուի
սահմանափակ է , հանրական ծանօթութիւն-
ներ ունի , որք հարկաւ հասարակաց կեդրոն
մ'ունենալու են , որ ուրիշ բան չկրնար ըլ-
լալ բայց եթէ անհունը :

Մարդկային մտքին և անհուն ճշմարտու-
թեան այս բնական հաղորդակցութիւնը յստ
կը կոչուի : Ուրեմն բոլոր մեր գաղափարները
երկու սկիզբ ունին , յստը և փորձառութիւնը :
Փորձառութեամբ վերբերական գաղափար-
ները կը շինենք : Բանին միջոցաւ կը յղանանք
բացարձակ գաղափարները և ամենէն յառաջ
Աստուծոյ գաղափարը , որ բոլոր միւսներուն
կեդրոնն է :

Առանց որոնելու , միմիայն իմացականու-
թեան օրէններուն զօրութեամբ ճշմարտու-
թիւնը ըմբռնելէն յետոյ միտքը իւր յառա-
ջուց ստացած մութ ծանօթութեան վրայ
կ'անդրադառնայ և զայն կերպարանափոխ
կընէ կամաւոր գործունէութեան միջոցաւ :
Օգնութեամբ մտադրութեան , որ կը վերլու-
ծէ առարկայները , բազդատութեան որ կը
մօտեցնէ զանոնք , իմաստասիրութեան որ ա-
մենէն ծածուկ յատկութիւնները կը գտնէ ,
վերջապէս բարբառի զօրութեամբ որ կը հաս-
տատէ խորհուրդը , կը տանք մեր գաղափար-
ներուն ճշդութիւն , յստակութիւն , տարա-
ծութիւն : Իրենց սկզբնաւորութեան ատեն
մասնաւոր և թանձրացեալ գաղափարները
կըլլան վերացեալ , հաւաքական , ընդհանուր .
կը ծնին նոր գաղափարներ որք իրենց կար-
գին իրենք ալ ուրիշներ կ'արտագրեն : Այս-
պէս կը զարգանայ մարդկային գիտութիւնը ,
այսպէս կը ծնին և կը յառաջանան գիտու-
թիւնք հանձարի և կամաց բազադրեալ զօ-
րութեամբք :

չըլայ, և թէ՛ միջոցը կը տարածուի մարմիններէն անդին և թէ՛ անբառ է այն :

բ. Ամեն մարդիկ ալ ունին տեւողութեան ծանօթութիւնը, գիտեն տեւողութեան և անոր մէջ պատահած դիպուածներուն մէջ եղած հարկաւոր յարաբերութիւնը, կը յղանան անեղր տեւողութիւնը այսինքն յառիտնակակոթիւնը :

գ. Նոյնպէս է նաեւ գոյացութեան և իւր յատկութեանց, պատճառի և իւր արդեանց համար ալ : Կը հաւատանք թէ՛ ամեն յատկութիւն գոյացութիւն մը կ'ենթադրէ, թէ՛ ամեն իրողութիւն պատճառ մ'ունի : Ուստի՝ տիեզերաց մէջ տեսնելով շատ մը վիճակներ և երեւոյթներ որք իրենք իրենց պատճառ չեն՝ կը հաստատենք գերագոյն պատճառի մը գոյութիւնը որ զանոնք ստեղծեց և զոր Աստուած կը կոչենք :

դ. Իմացողութիւնը ունի բարւոյ և չարի, պարտուց և իրաւանց, արժանեաց և անարժանեաց առաջին ծանօթութիւնը :

ե. Վերջապէս ամեն մարդիկ ունին գեղեցկի գաղափարը, և այդ գաղափարն է ամեն արուեստներու հասարակ հիմը :

Նոյնպէս առաջին ծանօթութեանց կարգէն են առած կոչուած ճշմարտութիւնները և որք, երկրաչափութեան մէջ զոր օրինակ, այնքան կարեւոր դեր մը կը կատարեն :

3. Վերջին պատճառ : Աստուծոյ կամքը և իմաստութիւնն են որ հաստատեցին կայուն և ընդհանուր կանոններ իւր գործերուն համար, ուրեմն հարկաւոր ճշմարտութեանց վերջին պատճառը կը գտնուի յԱստուած :

Երբ մեր իմացականութիւնը կը յղանայ անսահման ժամանակը և միջոցը, բացարձակ գոյացութիւնը և պատճառականութիւնը, համեմատութեանց անխախտելի կանոնները, անխառն գեղեցկութիւնը, գերագոյն բարին, բոլոր այդ գաղափարները մի միակ գաղափար մ'են որոց առարկայն է անբաւ և յաւիտենական, իբր առաջին պատճառ, կատարեալ իմաստութիւն, անսխալելի և գերագոյն արդարութիւն յղացուած էն : Այդ յաւիտենական առարկայն Աստուած է, յաւիտենապէս գոյ, յաւիտենապէս ճշմարիտ, յաւիտենապէս նոյն ինքն ճշմարտութիւն :

Նախախնամակա՛ն դիտարդոթիւն : Արդ, առաջին ճշմարտութիւնները, որ խորհրդոյ հիմն իսկ են, այն բնական կապն են որ կը կցեն մարդկային իմացականութիւնը իւր հեղինակին, կապ կենդանի և լուսաւոր զոր ոչ մի ճիգ կարող է խղել և որ ամեն երկիրներու և ամեն դարերու մարդիկը միացեալ կը պահէ հասարակ կեդրոնի մը շուրջը, որ է աստուածային ճշմարտութիւնը :

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ

ԳՈՐԾՈՒՆԵԱՅ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ՀՈԳԻՈՅՆ
ԿԱՄ ԿԱՄԵՅՈՂՈՒԹԻՒՆ

Թ Ի Ի Ի Գ

ԳՈՐԾՈՒՆ ԵՈՒԹԻՒՆ

- 1. Եւ ի գործունեութիւն եւ ո՛րն է իոր կեկրը . —
- 2. Քանի վիճակներէ կրնայ անցնիլ գործունեութիւնը եւ որո՞նք նն : —

1. Գործունեութիւն : Չգայնութենէն և իմացականութենէն զատ հոգին գործելու կարողութիւն կամ գործունեութիւն ալ ունի :

Գործել մարդկային հոգւոյն մի տարրական իրողութիւնն է զոր իւրաքանչիւր ոք կրնայ դիտել իւր մէջ և որ ամեն սահմաններէ աւելի յատակ է :

Գործունէութեան ամենէն աչքի զարնող կնիքն է ինքնաբերութիւն որ զայն կ'որոշէ հոգւոյն միւս կարողութիւններէն : Կամիլ և գործել մեր ձեռքն է, մինչդեռ զգալ և խորհիլ մեզմէ կախում չունի :

Երբ կ'զգամ կամ կը խորհիմ, իմ մէջս կատարուած երեւոյթին պատճառն ըլլալէ աւելի անոր ենթակայն եմ, մշումը դուրսէն կը գայ, ես կը կրեմ զայն : Այնպէս չ'է երբ կը

գործենք, մեր գործողութիւնը մեզմէ կը բղխի, մեր գործն է այն :

2. Իոր վիճակները : Երեք վիճակներ կան որոյմէ կրնայ անցնիլ գործունէութիւնը . բնագորտը, ունակոյթիւնը, կամքը :

Ս. Բնագորտ : Անուան տակ կը դասին սովորաբար բոլոր այն գործողութիւնները զորս կը կատարենք գրեթէ յանդէսս և առանց ստուգապէս գիտնալու նպատակը յոր կը ձգտին : Այսպէս նորածին մանուկը իւր մօրը ծիծը կը բռնէ, երբ ոչ կրնայ հաշուել ոչ ալ հասկանալ այդ շարժումը զոր պէտքը ընել կը տայ : Բնագրական գործողութեանց սկզբունքը խորհրդաւոր զօրութիւն մ'է, նախախնամական օրէն մը որ բանին անագան յառաջդիմութիւնները կը յառաջէ և անոր տկարութեան տեղը կը լեցնէ : Այս օրէնին զօրութիւնը կենաց առաջին տարիներուն մէջ կանկ չառնուր, ինչպէս կարելի էր կարծել, այլ կենաց բոլոր տեւողութեան մէջ կայ : Չկայ ժամանակ մը մեր կենաց մէջ յորում մարդ չգործէ երբեմն առանց գիտնալու թէ ինչու կը գործէ, ոչ իսկ թէ կը գործէ : Բնագրումով է որ ընկնելու վրայ եղող մարդ մեքենաբար բազուկները յառաջ կը տարածէ անկման մէջ ինքզինք պահպանելու համար :

Բ. Ունակոյթիւնը : Այն վիճակն է որ միեւնոյն գործողութիւնները յաճախ կրկնելէն յառաջ

կը գայ և յորում տրամագիր ենք ընելու ինչ որ հազար անգամ ըրած ենք արդէն : Խօսիլ, գրել, քայել ունակութեան գործողութիւններ են : Այս տեսակ գործողութիւններն մէկ կողմանէ շատ կը նմանին բնազդումներուն, վասն զի երկուքն ալ ընդհանրապէս ոչ հաշիւ ոչ ալ ճիգ կը պահանջեն, և վասն զի հոգին ընդ աղօտ կը տեսնէ զանոնք :

Թէ մտքին և թէ մարմնոյն բոլոր գործերը ընդհանրապէս այսպէս են, իրենց սկզբնաւորութեան ատեն դժուար՝ հետզհետէ կրկնուելով այնքան կը դիւրանան որ իբր թէ մեզ բնական եղած ըլլային, վասնորոյ և հիներէն մին ըսած է թէ ունակութիւնը երկրորդ բունութիւն է : Ահա ասոր համար է որ այնքան մեծ է դաստիարակութեան ազդեցութիւնը և այնքան կարեւոր է որ տղան վարժուի աշխատութեան և պարկեշտ մարդու վայել պարտերը կատարելու : Եթէ, ընդհակառակն անգործութեան մէջ ապրած է, եթէ մոլի ունակութիւններ առած է, դիւրին է տեսնել թէ ինչ դժուարութիւններ պիտի քաշէ յետոյ առաքինութեան շաւիղներուն մէջ մտնել, որք երկայն ատենէ ի վեր անծանօթ մնացած էին իրեն :

Գ. կամքը : կը զարգանայ այն տարիքին մէջ յորում կ'արթննայ բանը որուն տրամագրութեան տակ կը մտնէ կամքը իւր աղատու-

թիւնն ալ պահելով : Կամքը բողբոլիկն կ'որոշուի թէ բնազդումէն որ իրմէ յառաջ է և թէ ունակութենէն որ իրմէ յետոյ կը գայ և դար ինք կը ծնի : Իւր սեպհական կնիքն է, դիտումն, այսինքն կամաւոր գործողութեան և այդ գործողութեան նպատակին գիտակցութիւնն : Նա որ կ'ուզէ, գիտէ որ կ'ուզէ և միեւնոյն ժամանակ գիտէ թէ ինչ կ'ուզէ : Թէ բարի շարժման մը տեղի տայ և թէ չարներւշնչութեան մը՝ պատճառը գիտնալով կը գործէ, այսինքն գիտաւորութեամբ. իւր գործերը գիտումով եղած գործեր են :

Մարդուն բարոյական կենաց մէջ գլխաւոր դերը կատարողը կամքն է : Կամքն է որ, հռչակաւոր ասացածի մը համեմատ զմեզ տիեզերաց կեդրոնը կը դնէ և զմեզ կ'որոշէ միւս էակներէն կամաւոր գործողութեան կարի անձնական կնիքովը : Կամքն է որ զմեզ կարող կ'ընէ արժանեաց և անարժանեաց, անոր վրայ հիմնուած է պատասխանատուութիւնը : Մենք ուղղակի պատասխանատու չենք մեր զգացողութեանց և խորհրդոց համար, վասն զի մեզմէ կախումն չունին, և թէ մենք կրնանք ենթակայ ըլլալ սխալումներու և մոլեկան ցանկութեանց որոց հետ կը կռուի մեր առաքինութիւնը, բայց մեր գիտութեամբ և գիտումով գործած գործողութեանց հետեւութիւնը կրելու ենք :

Վ Ե Բ Լ Ո Ի Ծ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Կ Ա Մ Ա Ց

1. ԻՆչպէս վերջածերու և կամարոյ գործունեութիւնը. — 2. ԻՆչ և կամաց վերջածութեան բարոյական հետեւանքը :

1. *Վերջածութիւն կամաց*: Հոգին կամեցած վայրկեանին նախ կը բռնէ իւր կարողութեանց սանձը որպէս զի կարենայ վարել զանոնք իւր ուղած կերպովը և իւր ընտրած առարկայներուն ծառայեցունել: Երբ յաջողեցաւ տիրանալ անոնց, երբ ինքնիրեն տէր է, կը քննէ թէ ինչ պարտի ընել: Երբեմն փայլակի արագութեամբ կը գտնէ իւր ընելիքը, երբեմն ալ ստիպուած է իրեն ներկայացած որոշումները բաղդատել գիտնալու համար թէ որն է ամենէն օգտակարը և ամենէն պարկեշտը:

Զմեզ հակառակ ուղղութեամբ մղող այդ պատճառներու բաղդատութիւնը խորհրաստութիւն (deliberation) կը կոչուի: Թէ խորհրդածած ըլլանք թէ ոչ, մեր հոգին ընդհուպ կը համոզուի թէ այս ինչ բանն ընել աղէկ է և թէ այն բանն ընելու չէ: Այն ատեն ինքիրեն կ'որոշէ ընդունիլ այդ որոշումը կամ մերժել: Իներքուստ ըսելէն յետոյ թէ, ընկրտ եմ, կը յաւելու, կ'ոգեմ կամ չեմ ոգեք ընել: Վերջա-

պէս իւր որոշումը տալէն յետոյ, արտաքին գործարանաց կը հրամայէ, կը գործէ:

Ինքիրեն տէր ըլլալ, գործողութեան մը խորհրոյդը յղանալ, ինքիրեն որոշել, գործել, ահա ասոնք են կամեցողութեան երեւոյթին չորս գլխաւոր մասերը: Բոլոր այդ մասերը միեւնոյն կարեւորութիւնը չունին գործունեութեան տեսակետէն նայելով: Մեր իմացականութիւնը առհարկի կ'ընէ այն դատողութիւնը որով կը վճռենք թէ այս ինչ գործն ընելու է կամ ոչ, և մեր ձեռքը չէ այդպէս վճռելը ինչպէս մեր ձեռքը չէ հաւատալը թէ երկու երկու ալ հինգ կ'ընեն:

Գործագրութիւնը կամ ֆիզիքական գործողութիւնն ալ մեր իշխանութեան տակ չէ, վասն զի գործարաններուն մէջ այս ինչ չափով ոյժ և առողջութիւն հարկաւոր է և ամեն ատեն մեր ձեռքը չէ առողջ և ուժեղ ըլլալ: Ինքնիշխանութիւնը, և մանաւանդ որոշողութիւնն են իսկապէս կամքը ներկայացնող երեւոյթին մասերը: Ինքնիշխան է ով որ կ'ուզէ, կ'որոշէ ով որ կ'ուզէ, ոչ մի արտաքին պատճառ կրնայ մեզնէ բառնալ այդ ներքին և գերագոյն առանձնաշնորհը: Արդ որոշելու կամ զանազան պայմաններու մէջէն ընտրելու կարողութիւնը քաջածանօթ անուն մ'ունի Ազատութիւն կը կոչուի այն:

Ազատութիւնը, ինքզինք կառավարելու և

ուղղելու այդ ազնիւ կարողութիւնը , կը լրացնէ և կը պսակէ մարդկային պատասխանատուութիւնը :

2. Բարոյսիսն *հետեռանք* : Կամքին վերլուծութենէն դիւրին է տեսնել .

1°. Թէ իմացականութիւնը կը խորհրդածէ և կամքը կ'որոշէ , թէ բանը կը լուսաւորէ կամքը բայց զայն չչարժեր , կամքը կը հնազանդի կամ կը մերժէ , ազատութեամբ կ'ընտրէ , ուրեմն իմացականութեան հետ չփոթելու չէ , թէ բանը այնքան անհրաժեշտ է կամաց որ երբ ջնջուած կամ այլայլուած է այն ախտաւոր վիճակով մը՝ մարդուն գործերը , բարի թէ չար , կը դադրին անորը համարուելէ :

2°. Թէ որոշողութիւնը և գործողութիւնը չփոթուելու չեն որչափ որ իրարմէ այնչափ սերտ կախումն ունին , թէ մարդուն արժանիքը կամ յանցաւորութիւնը իւր գործերէն աւելի դիտաւորութիւններէն կախումն ունին : Մարդասպանը , որուն ձեռքէն պրծած է իւր զոհը այն վայրկենին յորումնա կը պատրաստուէր զարնել անոր , նուազ ոճրագործ չէ քան երբ կարենար գործադրել այն ոճիրը զոր արդէն որոշած էր իւր չար հոգւոյն մէջ , և զորականը որ կը մեռնի իւր հայրենեաց համար , դատաւորը որ իւր անձը կը նուիրէ օրէնքը պաշտպանելու համար , նաւազը որ իւր անձը վտանգի մէջ կը դնէ նաւաբեկեալ

մ'ազատելու համար , կը պատուին իբր դիւցադուններ այն ատեն իսկ երբ դէպքը ի դերու կը հանէ իրենց վեհանձն ճիգը :

3°. Թէ կամքը ունի մասնաւոր կնիք մ'ալ որ սերտիւ կը կապուի իւր ազատութեան հետ , վասն զի անոր լրութեան պայմանն է , այդ կնիքն է *անասնմտութիւն* կամաց : Կամքը բընաւ սահման չճանչնար , *անասնմտ* է այն , այսինքն անխոնջ , անհատնում և կարող ամեն բանի վրայ տարածուելու : Եթէ իմ զօրութենէս վեր փորձէ մը կը հրաժարիմ իմաստութեամբ , կ'ըսէ փելիսոփայ մը , իմ գործարաններուս ծանօթ տկարութիւնն է որ կ'ըստիպէ զիս հրաժարիլ : Ինչպէս որ միանանցս զօրութեան սահմանէն միայն մէկ կամ աւելի ծանրութիւն մը վերցունել կրնամ ուզել՝ նոյնպէս կրնամ ուզել զաշխարհ չարժել :

Մարդուն համար կամելուն մէջ անկարելի չկայ այլ կաշենալուն մէջ : Կամելը հոգեբանական երեւոյթ մ'է որ կը յայտնուի գիտակցութեան դիտաւորութեամբ . կարենալը հոգեբանական երեւոյթ մ'է որ , հրամանին ձեռքով կամքէն դուրս կը յայտնուի գործողութեամբ : Ուրեմն հոգեբանական ազատութիւնը սահման չունի , այդ է գլխաւորապէս որ ինձ կը ճանչցունէ , կ'ըսէ Տէքարդ , թէ յիս կը կրեմ անհուն էակի մը պատկերը և նրմանութիւնը :

ուղղելու այդ ազնիւ կարողութիւնը , կը լրացնէ և կը պսակէ մարդկային պատասխանատուութիւնը :

2. *Յարցսկիսն հետեանք* : Կամքին վերլուծութենէն դիւրին է տեսնել .

1°. Թէ իմացականութիւնը կը խորհրդածէ և կամքը կ'որոշէ , թէ բանը կը լուսաւորէ կամքը բայց զայն չչարժեր , կամքը կը հնազանդի կամ կը մերժէ , ազատութեամբ կ'ընտրէ , ուրեմն իմացականութեան հետ շփոթելու չէ , թէ բանը այնքան անհրաժեշտ է կամաց որ երբ ջնջուած կամ այլայլուած է այն ախտաւոր վիճակով մը՝ մարդուն գործերը , բարի թէ չար , կը գաղբին անորը համարուելէ :

2°. Թէ որոշողութիւնը և գործողութիւնը շփոթուելու չեն որչափ որ իրարմէ այնչափ սերտ կախումն ունին , թէ մարդուն արժանիքը կամ յանցաւորութիւնը իւր գործերէն աւելի դիտաւորութիւններէն կախումն ունին : Մարդասպանը , որուն ձեռքէն պրծած է իւր զոհը այն վայրկեանին յորումնա կը պատրաստուէր զարնել անոր , նուազ ոճրագործ չէ քան երբ կարենար գործադրել այն ոճիրը զոր արդէն որոշած էր իւր չար հոգւոյն մէջ , և զօրականը որ կը մեռնի իւր հայրենեաց համար , գատաւորը որ իւր անձը կը նուիրէ օրէնքը պաշտպանելու համար , նաւազը որ իւր անձը վտանգի մէջ կը դնէ նաւաբեկեալ

մ'ազատելու համար , կը պատուին իբր դիւցազուններ այն ատեն խկ երբ դէպքը ի դերու կը հանէ իրենց վեհանձն ճիգը :

3°. Թէ կամքը ունի մասնաւոր կնիք մ'ալ որ սերտիւ կը կապուի իւր ազատութեան հետ , վասն զի անոր լրութեան պայմանն է , այդ կնիքն է *սևսահմանոթիտն* կամաց : Կամքը բընաւ սահման չճանչնար , *սևսահման* է այն , այսինքն անխոնջ , անհատնում և կարող ամեն բանի վրայ տարածուելու : Եթէ իմ զօրութեանէս վեր փորձէ մը կը հրաժարիմ իմաստութեամբ , կ'ըսէ փիլիսոփայ մը , իմ գործարաններուս ծանօթ տկարութիւնն է որ կ'ըստիպէ զիս հրաժարիլ : Ինչպէս որ մկանանցս զօրութեան սահմանէն միայն մէկ կամ աւելի ծանրութիւն մը վերցունել կրնամ ուղեղ՝ նոյնպէս կրնամ ուղեղ զաշխարհ շարժել :

Մարդուն համար կամելուն մէջ անկարելի չկայ այլ կաշենալուն մէջ : Կամելը հոգեբանական երեւոյթ մ'է որ կը յայտնուի գիտակցութեան գիտաւորութեամբ . կարենալը հոգեբանական երեւոյթ մ'է որ , հրամանին ձեռքով կամքէն դուրս կը յայտնուի գործողութեամբ : Ուրեմն հոգեբանական ազատութիւնը սահման չունի , այդ է գլխաւորապէս որ ինձ կը ճանչցունէ , կ'ըսէ Տէքարդ , թէ յիս կը կրեմ անհուն էակի մը պատկերը և նրմանութիւնը :

Թէ վերջապէս, կամքին անսահման ըլլալէն կը հետեւի թէ հաւասար է այն ամեն մարդոց մէջ: Մէկը յաւէտ կամ նուազ զգայուն, յաւէտ կամ նուազ իմացող կրնայ ըլլալ մինչդեռ կամելու ազատութեամբ ամեն մարդիկ հաւասար են: Կամելու կարողութեան այդ հաւասար զօրութիւնն է որ զմարդիկ բացարձակապէս հաւասար կ'ընէ աստուածային և մարդկային օրինաց առջև:

Թ Ի Ի 20

ԱՊՍՏՈՒՅՈՒԹԻՒՆ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ

1. ԻՆՆՅԻՆ կ'ստացուցորի հոգեբանական ազատութիւնը. — 2. ԻՆՆ Կ ԸՆԿԵՐԱՆԱՆ ԽՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԵՆ ԻՆՆՅԻՆ կը ներքոյի: —

1. Ազատութիւն: Կամեցողութիւնը ազատութեամբ գոյ է, վասն զի եթէ հոգին ազատ չըլլար, չէր կրնար ինքնիշխան ըլլալ և կամեցողութեան երեւոյթը խարխալ չէր ունենար:

Երկու տեսակ փորձեր, ոմանք գիտակցութենէն և ոմանք իմաստասիրութենէն հանուած, կը միանան ապացոյցանելու թէ մարդ ազատ գործող մը և իւր գործերուն ու բախտին տէրն է:

1⁰. Կենաց իւրաքանչիւր վայրկենին, գիտակցութիւնը մեզ կ'ըսէ թէ կարող ենք այս

կամ այն որոշումն ընել, թէ այդ ընտրութիւնը արտաքին ճնշման մ'արդիւնքն չէ, և թէ ներքնապէս ալ ստիպուած չենք մարդկային բնութեան օրէններով, այլ մեր իսկ կամքէն կը բղխի: Զոր օրինակ կրնամ թէ յալ և թէ ձախ քալել, բազուկս վերցնել կամ իջեցուցած բռնել, խօսիլ կամ լռել:

2⁰. Այս նկատմամբ գիտակցութեան տուած վկայութիւնը կը հաստատուի նաև այն իրողութեամբ որք կ'ընկերանան իմ որոշումներու: Գործելէ առաջ յաճախ ես իմ մէջս կը մտնեմ, հակառակ պայմաններու առաւելութիւնները կը կշռեմ, կը խորհրդածեմ: Երբ ինքզինքս կարող չեմ զգար ինքիբեռն որոշելու, ուրիշներու խորհուրդ կը հարցնեմ, նուրբա ինձի կ'ուղղեն աղբեր, աղաչանքներ, խոստումներ, սպառնալիքներ: Գործելէն յետոյ կամ բարեբաղդ կը համարիմ զինքս այդ գործիս համար և կամ կը զղջամ, իմ շուրջս զիս կը պարտուեն կամ կը գովեն, կը հիանան վրաս եթէ բարիք կամեցայ, կ'արհամարհեն զիս եթէ չարիք գործեցի: Արդ, ո՞վ չտեսներ որ այդ իրողութիւնները ազատութիւն կ'ենթադրեն, անով միայն կը բացատրուին և առանց ազատութեան յիմարութեան գործեր պիտի ըլլային:

3. Պարտուց ծանօթութեամբն ալ նուազ յայտնի չ'ապացուցուիր ազատութիւնը: Պարտք

այն պայմանաւ կան որ կարենան գործադրուել, վասն զի ոչ ոք կրնայ պարտական ըլլալ ընելու այն բաները որ իւր զօրութենէն վեր են : Բանը անդիմադրելի ակներեութեամբ մը մեզ կ'ըսէ թէ պարտեր ունինք կատարելիք թէ առ անձինս և թէ առ այլս, ուրեմն զանոնք կատարելու կարողութիւնը մեր մէջ է, մեր գործերը մեզմէ կախումն ունին, ազատ ենք :

2. Ծ'ահատագրութիւն : Ազատութիւնը ապացուցանող փորձերուն հաստատութեան հակառակ՝ անոր վարդապետութեան դէմ բազմաթիւ հակասողներ եղան, որք իրենց դրութեան մէջ մարդոց գործերը հարկին կամ ծակատագրին արդիւնները համարած ըլլալուն համար ասիատագրական անունն ընդունած են : Ազատութեան դէմ երկու լուրջ առարկութիւններ կ'ընեն, մին պատճառներուն զօրութենէն միւսն ալ Աստուծոյ կանխագիտութենէն հանուած :

1°. Ընդդիմախօսները ըսին, հոգին առանց շարժառիթի չգործեր, ուրեմն շարժառիթներն են որ անոր որոշել կը տան, ուրեմն ազատ չէ :

Անշուշտ, հոգին առանց շարժառիթի չը գործեր, բայց շարժառիթները կը արամադրեն, կը միտեն, չեն ստիպեր : Ապացոյցն ալ այն է որ մենք կը կշռենք զանոնք, կը վի-

ճինք անոնց վրայ և յաճախ կը դիմադրենք անոնց : Գնտակ մը տեղի կը տայ ուրիշ գընտակի մը բաղխիւնին, կշռորդը իւր վրայ ազդող կշիռէն կը հակի բայց հոգին ինքնիրեն տէր կը մնայ մտքին և սրտին ամենաուժգին անձկութեանց առջև իսկ :

Հոգին ունի իւր մէջ դիմադրութեան զօրութիւն մը որուն ոչ բանը ոչ ալ կիրք կըրնան յաղթել, և երբ կը թողու յաղթութիւնը՝ ուղեւով է որ կը թողու, ուրեմն ազատ է :

2°. Գարձեալ ընդդիմախօսք ըսին թէ Աստուած նախատեսած է մարդոց բոլոր գործերը, արդ ինչ որ Աստուած նախատեսած է պիտի պատահի հարկաւորապէս, որովհետև անխալելի է, ուրեմն մարդ ազատ չէ :

Այս առարկութիւնը աւելի ճշմարտակերպ (ճշմարտութեան միայն կերպարանքն ունեցող) է քան հաստատուն : Արդարև եթէ մարդ ընելու է անշուշտ ինչ որ Աստուած նախատեսած է, չէ թէ Աստուծոյ նախատեսած ըլլալուն համար կ'ընէ զայն, այլ ընդհակառակն Աստուած չնախատեսեց զայն բայց եթէ քանդի մարդ այնպէս ընելու էր իւր սեպհական շարժումովը, իւր ազատութեան զօրութեամբը : Այն ատեն Աստուած կը նրմանի հանդիսատեսի մը, որ ականատես վրկայ ըլլալով գործողութեան մը, չկրնար խաբուել իւր իսկ աչերով տեսածին վրայ, առանց

այն պայմանաւ կան որ կարենան գործադրուիլ, վասն զի ոչ ոք կրնայ պարտական ըլլալ ընեւրու այն բաները որ իւր զօրութենէն վեր են: Բանք անդիմադրելի ակներեւութեամբ մը մեզ կ'ըսէ թէ պարտեր ունինք կատարելիք թէ առ անձինս և թէ առ այլս, ուրեմն զանոնք կատարելու կարողութիւնը մեր մէջ է, մեր գործերը մեզմէ կախումն ունին, ազատ ենք:

2. Ծակաստագրութիւն: Ազատութիւնը ապացուցանող փորձերուն հաստատութեան հաւանակ՝ անոր վարդապետութեան դէմ բազմաթիւ հակասողներ եղան, որք իրենց դրութեան մէջ մարդոց գործերը հարկին կամ ճակատագրին արդիւնները համարած ըլլալուն համար անկաստագրական անունն ընդունած են: Ազատութեան դէմ երկու ըւրջ առարկութիւններ կ'ընեն, մին պատճառներուն զօրութենէն միւսն ալ Աստուծոյ կանխագիտութենէն հանուած:

1. Ընդդիմախօսները ըսին, հոգին առանց շարժառիթի չգործեր, ուրեմն շարժառիթներն են որ անոր որոշել կը տան, ուրեմն ազատ չէ:

Անշուշտ, հոգին առանց շարժառիթի չը գործեր, բայց շարժառիթները կը տրամադրեն, կը միտեն, չեն ստիպեր: Ապացոյցն ալ այն է որ մենք կը կռենք զանոնք, կը վի-

ճինք անոնց վրայ և յաճախ կը դիմադրենք անոնց: Գնտակ մը տեղի կը տայ ուրիշ գընտակի մը բաղխիւնին, կշռողը իւր վրայ ազդող կշիռէն կը հակի բայց հոգին ինքնիրեն տէր կը մնայ մտքին և սրտին ամենաուժգին անձկութեանց առջև իսկ:

Հոգին ունի իւր մէջ դիմադրութեան զօրութիւն մը որուն ոչ բանը ոչ ալ կիրք կըրնան յաղթել, և երբ կը թողու յաղթութիւնը՝ ուղեւոր է որ կը թողու, ուրեմն ազատ է:

2. Գարձեալ ընդդիմախօսք ըսին թէ Աստուած նախատեսած է մարդոց բոլոր գործերը, արդ ինչ որ Աստուած նախատեսած է պիտի պատահի հարկաւորապէս, որովհետև անսխալելի է, ուրեմն մարդ ազատ չէ:

Այս առարկութիւնը աւելի ճշմարտակերպ (ճշմարտութեան միայն կերպարանքն ունեցող) է քան հաստատուն: Արդարև եթէ մարդ ընելու է անշուշտ ինչ որ Աստուած նախատեսած է, չէ թէ Աստուծոյ նախատեսած ըլլալուն համար կ'ընէ զայն, այլ ընդհակառակն Աստուած չնախատեսեց զայն բայց եթէ քանդի մարդ այնպէս ընելու էր իւր սեպհական շարժումովը, իւր ազատութեան զօրութեամբը: Այն ատեն Աստուած կը նրմանի հանդիսատեսի մը, որ ականատես վրկայ ըլլալով գործողութեան մը, չկրնար խաբուիլ իւր իսկ աչերով տեսածին վրայ, առանց

շարժառիթ ըլլալու, իւր դէմ յանդիմանութեամբը, իւր առջև կատարուած իրողութեան, ուրեմն մարդ ազատ է :

Բայ աստի, Աստուծոյ համար տեւողութիւնը կէտի մը պէս է, առանց անցեալի և ապագայի, ամեն բան ներկայ է անոր : Անոր համար ուրեմն նախատեսել ուրիշ բան չէ բայց եթէ տեսնել, և եթէ կանխադիտութիւն բառը բան մը կը հաստատէ՝ այն ալ ոչ թէ մարդուն ազատութեան դէմ այլ մարդկային լեզուներու անկատարելութեան դէմ է :

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԳ

ԷԱԿԱՆ ՍՏՈՐՈԳԵԼԻՔ ՀՈԳԻՈՅՆ

Թ Ի Ի Զ X

ԱՆՁՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀՈԳԻՈՅՆ

1. Ի՛նչ է հոգին և ի՛նչ բանն յստաջ կը գայ իր անձնատրոսթիւնը. — 2. Ո՞րոնք են հոգոյն բանքն ստորագելիքը : —

1. Հոգին : Հոգին զօրութիւն մ'է զգացող, իմացող և կամաւոր, բայց ոչ զգայնութիւնը, ոչ իմացողութիւնը, ոչ ալ կամքն է հոգին, այլ ենթակայն, էակը կամ գոյացութիւնն է այն, աթու այդ երեք կարողութեանց :

Մենք չենք կրնար ոչ զգալ, ոչ ճանաչել, ոչ կամիլ առանց այդ գործողութիւնները և անոնց պատճառ եղող կարողութիւնները ընծայելու սկզբունքի մը որ խնացական կենաց կեդրոնն է :

Մեզմէ իւրաքանչիւր ոք ինքզինք կը ճանչնայ այդ սկզբունքին մէջ որ գիտակցութեան ամեն երեւոյթներէն ծածկուած է, քանզի այդ երեւոյթները մերն են : Վասն որոյ և այդ սկզբունքը կը կոչուի ևս ինչպէս և կոչուած է հոգի կամ միտք : Այս երեք բառերը, ևս, հոգի, միտք հոմանիշ են ուրեմն, թէև ընդհանրապէս հոգի կը նշանակէ մասնաւորապէս հոգեկան էակը վերացեալ կերպով նկատուած և ևս կը նշանակէ հոգեկան էակը որ ինքզինք կը ճանչնայ :

Հոգին էական գործունէութիւն մ'ունի որուն զգացումը գոյութեան զգացման հետ կը շփոթի : Հոգւոյն համար գոյ ըլլալ գործել ըսել է : Նաեւ ճշտութեամբ սահմանուած է « զօրութիւն մը որ ինքզինք կը ճանչնայ » ըսուած աստն :

Իր անձնատրոսթիւնը : Իւր սեպհական կորովին ներքին ճանաչումովը հոգին իրերու դասէն կ'ենէ և անձանց դասը կը բարձրանայ : Իւր անձնաւորութիւնը յառաջ կը գայ ճիշտ ինքզինքը ճանչնալէն որով կը տարբերի հանքէն և բոյսէն որք իրենք զիրենք չեն ճանչ-

նար : Այս աշխարհին մէջ միայն հոգին անձնաւոր գոյութիւն մ'ունի , վասն զի իւր գործողութեանց վրայով գիտակցութիւն ունենալու կարող ըլլալով բոլորովին կ'որոշուի զինք շրջապատող առարկայներէն :

2. Իոր ստորոգելիքը : Անձնաւորութիւնը երկու բան կ'ենթադրէ , նոյնութիւն խորհող սկզբան և իւր մտութիւնը :

Ա. Հոգին մի է , այսինքն իւր գոյութիւնը բազկացեալ չէ նիւթին պէս բաժնուելու ենթակայ մասերէ , պարզ և անբաժանելի է :

Ի՞նչ բան աւելի անտեղի կ'ըլլար քան ենթադրելը , օրինակի համար , թէ բազմութիւնս երկու կան ալ ու ձախ շարուած , ինչպէս են մարմնոյ մը մասնիկները , կամ թէ նա ին մէջ բաժանումներ հաստատել , անձի կէս մը , քառորդ մ'երեւակայել , ինչպէս կ'ըսենք պլատոնի մը կէսը , քառորդը :

Բ. Հոգին նոյն է , այսինքն իւր գոյացութիւնը չփոխուիր , ինչ որ երեկ էր նոյն է և այսօր , նոյն պիտի ըլլայ և վաղը ինչ որ էր այսօր :

Նոյնութեան ստուգութիւնը կը հաստատուի գիտակցութեամբ և յիշողութեամբ : Գիտակցութիւնը մեզ կ'ըսէ , ինչ որ ենք ներկային մէջ . յիշողութիւնը մեզ կը յիշեցնէ ինչ որ էինք անցեալին մէջ , և այդ երկու վկայութիւնները բազդատելով ստուգապէս

կը գտնենք թէ մնացած ենք այնպէս ինչպէս որ էինք :

Անշուշտ մեր կարողութիւնները կը զարգանան , մեր գաղափարները կը փոխուին , մեր ճաշակները կը փոփոխուին , մեր վարմունքը եզական հակասութիւններ կը ներկայէ , բայց մտքի և սրտի այսքան անհաստատութեանց մէջ մարդկային անձը ոչ կ'այլալի ոչ ալ կերպարանափոխ կ'ըլլայ : Մանուկը ինքզինք կը ճանչնայ երիտասարդին մէջ , չափահաս մարդը ծերունոյն մէջ :

Ուրեմն հոգին նոյն , մի և անբաժանելի է :

Թ Ի Լ 22

ՈԳԵԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀՈԳԻՈՅՆ

1. Ի՞նչ բանի մէջ է հոգոյն և մարմնոյն զանազանութիւնը . — 2. Ի՞նչ է նիւթակալութիւնը և ի՞նչպիսի ներքերն է : —

1. Զանազանութիւն հոգոյ և մարմնոյ : Հոգոյն էական ստորոգելեաց ճանաչումը յայտնապէս կ'առաջնորդէ սա եզրակացութեան թէ հոգին մարմինէն որոշ է :

Մարմինը մի չէ , կենսական զօրութեամբ բռնուած մասերէ բաղկացեալ է : Ինչպէս որ հոգի մը կ'ըսենք այնպէս ալ մարմին մը կ'ըսենք անտարակոյս , բայց մարմնոյն այդ միութիւնը բոլորովին անուանական է , իւր գոյացութեան

չվերաբերիր որ բաղմնապատիկ է, ուրեմն հոգին նման չէ մարմնոյն :

Մարմինը նոյն չէ, չարունակ կը փոխուի : Կենսաբանութեան մէջ հաստատուած ճշմարտութիւն մ'է թէ որոշեալ ժամանակի մը մէջ մեր գործարաններուն գոյացութիւնը բոլորովին կը վերանորոգուի : Չայն բաղկացնող մասնիկներուն տեղ նորեր կը գան որք իրենց կարգին տեղի կը տան աւելի յետոյ եկողներուն ուրեմն հոգին մարմինը չէ :

Վերջապէս, մարմինը գործունէութեան աստիճան մ'ունի. բայց ինք իրմէն գործունէայ չէ, և աւելի մեծ իրաւամբ աղատ ալ չէ : Շարժման ձեւն հասութիւնը չունի և երբ զայն կ'ընդունի և կը հաղորդէ, իւր գործողութիւնը մեքենական և առհարկի է :

Արդ, հոգին մի, նոյն, իւր գործողութեանց տէր է. ուրեմն հոգին մարմինէն զանազան է :

Հոգւոյն մարմինէն զանազան ըլլալուն մէկ փորձն ալ հոգւոյն կարողութեանց և նիւթին յատկութեանց մէջ եղած տարբերութիւնն է : Մենք գոյացութիւնները կը ճանչնանք միայն իրենց յատկութեամբքը : Արդ նիւթին յատկութիւններն են տարածութիւնը, ձեւը, գոյնը, հոտը, համը : Այդ յատկութիւնները բնաւ գործ մը չունին զգացման, խորհրդոյ, կամաց հետ որք հոգւոյն կը վերաբերին, ուրեմն հոգին նիւթեղէն չէ :

2. *Նիւթակալութիւն* : Հոգւոյն և մարմնոյն զանազանութիւնը ուրացաւ հոգակաւոր դպրոց մը որ պատմութեան մէջ ծանօթ է *Նիւթակալ անունով* և որուն գլխաւոր կողմնակիցներն են հիներուն մէջ, Եպիկուրոս և Լուկրէս. նորերուն մէջ, Հոպս, Քոլինս, Լամէթրի և :

Սոցա յարուցած գլխաւոր առարկութիւնն է թէ հոգին ալ մարմնոյն հետ կը զարգանայ և անոր ամեն փոփոխութեանց կը մասնակցի, թէ լի է տկարութեամբ մանկան և ծերունւոյն մէջ, լի զօրութեամբ չափահասութեան մէջ, կենդանի և աշխոյժ առողջութեան մէջ, անգործ և իբր ընկճեալ է հիւանդութեան մէջ :

Բայց այդ օրէնքն բաղմնութիւ բացառութիւններ ունի. խել մը անհասներու վրայ մաքին ուժը գործարանաց հասունութիւնը կը յառաջէ, ինչպէս այդ ուժը կը մնայ անոնց տկարութեան և անկման հակառակ : Բաց աստի փորձառութեան ճշմարտութիւն մ'է թէ մի եւ նոյն պատճառները ամենահակառակ կերպով կը ներգործեն խնացական սկզբան և կազմութեան վրայ : Բարի կամ չար լուր մը, օրինակի համար, կը ձգէ մեր հոգին ամենասաստիկ յուզման մէջ : Սակայն, այդ լուրը որ մեզ կը խռովէ այնքան, ուրիշ բան չէ բայց եթէ թեթեւ աղմուկ մը որ կամացուկ մը թրթռացուց մաշկ մը :

Նիւթականները առարկեցին նաեւ թէ Աստուած կրնար իւր ամենակարողութեան զօրութեամբը շնորհած ըլլալ նիւթին խորհելու կարողութիւնը: Բայց ոչինչ կը հաստատէ զայդ արարչութեան մէջ, բայց այտի հակասութիւն կ'ըլլար եթէ խորհուրդը տարածեալ այսինքն բաղադրեալ և փոփոխական ենթակայի մը վերաբերէր, վասն զի խորհուրդը խորհող ենթակային նոյնութիւնը և միութիւնը կ'ենթադրէ: Արդ, Աստուած իւր ամենիմաստութեան մէջ չընէր ինչ որ հակասութիւն է:

Թ Ի Ի 23

ԶԱՆԱԶԱՆ ԿԱՐԾԻՔ ՀՈԳԻՈՅ ԵՒ ՄԱՐԾՆՈՅ
ՄԻԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Միատարրութիւն հոգոյն և մարմնոյն: Գիտնալէն յետոյ թէ հոգին որոշ է մարմինէն, կրնայ մէկը հարցնել թէ ինչ բանի մէջ կը կայանայ իւր միաւորութիւնը մարմնոյն հետ: Ո՞րն է այդ միաւորութեան գաղտնիքը, ուրիշ կերպ խօսելով, ինչպէս այդչափ որոշ գոյացութիւններ կրնան իրարու վրայ ներգործել, խնդիր մը որ սաստիկ զբաղեցուց նոր փիլիսոփայները:

Նիւթականները կը լուծեն խնդիրը միտքը ուրանալով, գաղափարականներն ալ նիւթը ուրանալով: Լուծումը գիւրիին է բայց ոչ ըն-

դունելի: Նոյնութիւնը չյարմարիր նիւթին որչափ յոգնականութիւնը չյարմարիր աննիւթ էակին: Ասոնցմէ դուրս չորս դրութիւններ կը մնան, Տէքարդի և Մալպրանշի պատահական պատճառները, Լէյպնիցի նախահարգեալ ներդաշնակութիւնը, Քրտուորթի կերպարոյի միջնորդը և Էօլէրի ճակատն ազդումը:

1° Պատահական պատճառներ: Տէքարդ և Մալպրանշ կ'ենթադրեն թէ հոգին չկրնար իրապէս ազդել մարմնոյն վրայ, ոչ ալ մարմինը հոգւոյն վրայ, այլ օրէնքով մը, զոր կը պահէ (կը բռնէ) միշտ առաջին պատճառը, հոգւոյն գործերը կը ծնին մարմնոյն շարժումներէն և մարմնոյն շարժումները հոգւոյն գործերէն: Այս դրութեան մէջ թէ մէկին և թէ միւսին փոփոխութիւնները ուրիշ բան չեն բայց եթէ կրթութեան պատահումներ: Արդ, յայտնի է թէ այս պատահական պատճառները, որք գիտակցութեան վկայութեան հակառակ են, նուազ հակառակ չեն նաեւ մարդուն ազատութեան, բայց այտի միջամտել կը տան Աստուծոյ իրեն անարժան և նուաստ կերպով մը:

2° Նախահարգեալ ներդաշնակութիւն: Գերմանացի փիլիսոփայն Լէյպնից կ'ենթադրէ թէ Աստուած ճանչնալով բոլոր հոգիները և ամեն կարելի մարմինները յառաջուց պատշաճեցուցած է իրենց փոխադարձ յարմարութեան

Համեմատ : Այս նախակարգեալ ներդաշնակութեան գրութեան մէջ հողին և մարմինը իբր երկու ժամացոյցեր են բոլորովին կանոնաւոր , որք միշտ մի և նոյն ժամը կը ցուցնեն թէ եւ տարբեր զսպանակներէ շարժած . երկու գոյացութիւններն ալ երկու ժամացոյցերուն պէս իրարու բնաւ չեն ներգործեր . բայց ինչ կըլլայ այն ատեն ազատութիւնը :

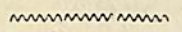
3° Կերպարոյի միջնորդ : Անդ լիացի փելիսոփայն ֆրատուրթ կերպարոյի միջնորդի անունով կ'ենթադրէ միջին ազգակ մը որ , կիսով նիւթ , կիսով միտք , կը ներգործէ հողւոյն վրայ իւր հագեկան մասովը և մարմնոյն վրայ՝ իւր նիւթեղէն մասովը : Դժուարութիւնը ետ քշել է այս ոչ թէ լուծել զայն , վասն զի կերպարոյի միջնորդը երկու գոյացութեանց խառնումը կ'ենթադրէ այսինքն այն բանը որ խնդրի տակ է :

4° Բնական ազդում : Էօլէր չափազէտը բնական ազդումն անունով երեւակայեց աւելի եզակիան տեսութիւն մը որ կ'ենթադրէ թէ զգացողութիւնը կը շարժէ ջիզերը որք ուղեղին կը հազորդեն շարժումը , հողին հոն տեղաւորուած է ինչպէս սարդը իւր ստայնին կեդրոնը և կ'ընդունի ամենափոքր ապաւորութիւնը և կ'ուղարկէ իւր հրամանները զորս մի և նոյն ջիզերը կը գործադրեն : Այս կարծիքը հասարակաց միտքէն նուազ հեռի է բայց բան մը

չբացատրեր , աւելի յստակ կերպով չտեսնուիր թէ ինչպէս հողին կը ներգործէ նիւթին վրայ և նիւթը հողւոյն վրայ : Հողւոյն և մարմնոյն միաւորութիւնը իրողութիւն մ'է որուն բնութիւնը կը խուսափէ փելիսոփայութենէն :

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՏՐԱՄԱԲԱՆ ՈՒԹԻՒՆ

ՍԿՋԲՆԱԿՆ ԺԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թ Ի Ի 24

- 1. Ի՛նչ է տրամաբանութիւնը, ո՛րն է իր ատարկացն եւ նպատակը. գիտութիւն մ՛հ թէ արտոնեստ մը. —
- 2. Ի՛նչ է տրամաբանութեան օգուտը: —

1. Մահման: Խորհրդոյ օրէններուն գիտութիւնն է տրամաբանութիւնը որ կ'ուղղէ միտքը ճշմարտին հետազօտութեան մէջ:

Մտաց աշխարհն ալ մարմնոց աշխարհին պէս ունի իւր օրէնները: Մեր խորհուրդները ըստ գիպաց չեն կազմուիր կամ կապուիր, իրենց մէջ հաստատ, անփոփոխելի, իսկական յարաբերութիւններ ունին որոցմով մին կ'առաջնորդէ միւսին, և թէ եթէ առաջինը ընդունուի երկրորդը չկրնար մերժուիլ: Երբ ընդունեցայ, օրինակի համար, թէ հոգին պարզ էակ մ'է, և թէ ամեն պարզ էակ մարմինէն յետոյ ալ կապրի, չեմ կրնար ուրանալ թէ հոգին, իւր բնութեամբն, գործարանաց լուծումէն կը խուսափէ: Այս նախնական և էա-

կան օրինաց ճանաչումն է զուտ տրամաբանութեան կամ մտաբանութեան ամենաբարձր առարկայն:

Բայց տրամաբանութիւնը միայն հայեցողական տեսութեանց մէջ չպարփակուիր, մանաւանդ գործնականին կը ձգտի, խորհրդոյ օրէնները ունելով՝ կը ջանայ գտնել զայն ուղղելու լուսագոյն մեթոտը: Իւր գլխաւոր նպատակն է աւելի ապահով և աւելի արգասաբեր ընել իմացականութեան ճիշտութիւնը ճշմարիտը հետազօտելու մէջ:

Այս երկու թէ տեսական թէ գործնական դերերուն նայելով տրամաբանութիւնը գիտութիւն մը միանգամայն և արուեստ մ'է, վասն որոյ և ճիշդ սահմանուած կ'ըլլայ երբ կ'ըսուի « գիտութիւն իմացականութեան օրինաց եւ արտոնեստ խորհելոյ », ինչպէս որ քերականութիւնը լեզուի գիտութիւնը և խօսելու արուեստն է, և եթէ, գիտութեանց լեզուին մէջ քերականութիւնը ուղղախօսութիւնն է, տրամաբանութիւնն ալ ուղղախօսութիւն է:

2. Ոգրակարութիւն: Տրամաբանութեան օգտակարութիւնը յաճախ ուրացուած է: Խնդիր եղած է թէ ի՛նչ ազդեցութիւն կրնայ ներգործել իմացականութեան յառաջգիմութեան վրայ, և թէ մարդուն խորհիլ սորվեցնելու պահանջումը անոր ապրիլ սորվեցնելու պահանջման չափ անսովոր բան մը չէ:

Անտարակոյս մարդ, որ իւր բնութեամբը խորհոյ կենդանի մ'է, կ'ապրի և կը խորհի առանց խոկ պէտք ունենալու գիտնալու ոչ իւր ապրող գործարաններուն ոչ ալ իւր խորհոյ կարողութեանց խաղը, այս բանին մէջ նման է բոյսին որ կը բուսնի բնականապէս: Անշուշտ բանը արամարանութեան կանոններէն առաջ է և մեք կ'իմաստասիրէինք փիլիսոփայներու իմաստասիրութեան օրէններուն վրայ դրած ըլլալը գիտնալէ շատ յառաջ: Նոյնպէս բանաստեղծութիւնը առաջ է բանաստեղծական կանոններէն, ինչպէս պերճախօսութիւնը ճարտարախօսներու սրուեստէն: Պէտք է եզրակացնել առկէ թէ անօգուտ է բնական ձիրքերը մշակելը և թէ լաւագոյն չըլլար անոնց գործածութիւնը եթէ լաւ կարգաւորեալ ըլլար: Քանի որ կը մշակենք տունկերը և կը մուսկանենք անասունները լաւագոյն արգասիքներ ունենալու համար միայն մարդը ձգենք որ բնականապէս բուսնի:

Տրամաբանին դերն է գիտել թէ ինչպէս կ'ընէ միտքը երբ լաւ կը խորհի, և ինչպէս, երբ կը մտքորի. այդ կրկին փորձառութեան համեմատ կը հաստատէ իւր օրէնները և այդ ախտորոտով միայն կ'երաշխաւորէ զմանք: Երբ այդ կանոնները մեզ սովորական կը գառնան շարունակ ուշագիւր ըլլալով անոնց և յաճախ կրկնելով, սով շտեմներ թէ օգտակար հետե-

ւութիւններ կ'եննեն ատոնցմէ մեր իմացական կատարելագործութեան համար: Մեր գաղափարները աւելի յոտակ, մեր իմաստասիրութիւնները աւելի հոծ, մեր սահմանները աւելի ճիշդ, մեր լեզուն աւելի ուղիղ կ'ըլլան, մենք աւելի զօրացած կ'ըլլանք սխալանաց դէմ և մտքի աւելի նրբութիւն կ'ստանանք իմաստակութիւնը երեւան հանելու համար: Այս մտքով, արամարանութիւնը փիլիսոփայական մտքին ամենօգտակար կիրառութիւններէն մին է, ճշդութեան և կարգի պէտքը և ճաշակը կը ապայ մտքին:

Զւր մեթոսներով, արամարանութիւնը սահմանակից է բոլոր այն գիտութեանց որոց առարկայն մարդկային միտքը կամ անոր գըլխաւոր արտայայտութիւններն են, և արժանի է կոչուելու յաւանքի գիտութեանց:

ՎԼՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄՈԼՈՒԹԻՒՆ

— ԲՍՑԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆ

ՍՏՈՒԳՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՒԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Թ Ի Ի 25

1. Ի՛նչ է ձջմարտութիւնը և՛ ի՛նչ է մոլորութիւնը , մարդ ձջմարտութեան հասնելու հարողութիւնն ունի՞ . — 2. Ի՛նչ է ստուգութիւնը և՛ ի՛նչ է բացայայտութիւնը . — 3. Ո՞րո՞նք և՛ ստուգութեան և՛ հառանականութեան տարբերութիւնները : —

1. *Ձջմարտութիւն* : Ճշմարտութիւնն է ինչ որ է , գիտութեան սեպհական յատկութիւնն է ճանչնալ ինչ որ է այսինքն ճշմարտութիւնը :

Մոլորութիւնը կը կայանայ յայնմ որ կը հաստատէ այնպէս ինչպէս որ չէ :

Ինչ տեսակէտէ ալ նայուի ճշմարտութիւնը՝ տրամաբանութիւնը կ'ենթադրէ թէ մարդ կրնայ զայն ճանչնալու հասնիլ , բայց միշտ չկրնար հասնիլ , և թէ այդ դժուարին խուզարկութեան մէջ ուղղուելու և օգնութեան պէտք ունի :

2. *Ստուգութիւն* : Մարդ բնականապէս հակա մէտ է կարծելու թէ իւր կարողութիւնները գինք չեն խաբեր , թէ այն իրերը զորս իրեն կը ներկայացունեն՝ կան իրապէս , և այնպէս՝ ինչպէս որ կը տեսնէ :

Մարդուն իւր կարողութեանց վրայ այս վստահութիւնը , անոնց իրեն յայտնած ճշմարտութեան այդ խորին և ուժգին յարումը ստուգութիւն անունն ընդունած է :

Ստուգութիւնը որոշող բանը , մեր մէջը իմացողութեան գործողութիւնը՝ մեզմէ դուրս ալ բացայայտութիւնն են , կամ այն կարողութիւնն է զոր ունի ճշմարտութիւնը մտքին վրայ ազդելու , և է լոյսին պէս որով կը թափանցէ մեր մէջ և որ մեզ տեսանելի կ'ընէ զայն :

Ուրեմն բացայայտութեան և ստուգութեան մէջ յարնչութիւն կայ . երկրորդը կը բովանդակէ առաջինը , և երկուքը կ'ընկերանան անբաժանելի կերպով :

3. *Հառանականութիւն* : Մի քանի փիլիսոփայներ կը կարծեն թէ ստուգութիւնը կրնայ հառանականութեան վերածուիլ , և թէ ուրիշ բան չէ այն բայց եթէ հառանականութիւն իւր ամենաբարձր աստիճանին հասած : Բայց վերլուծութիւնը իւր ճիշդ արժէքին կը վերածէ այդ թիւր կարծիքը :

Ստուգութեան սեպհական կնիքն է 1° . Բան մը է կամ չէի բացարձակ հաստատութիւնը ենթադրել . 2° . Աստիճան չընդունիլ . 3° . Հաստատ և միակերպ ըլլալ :

Հառանականութիւնը բոլորովին տարբեր կնիքներ ունի : Երբ դիպումս մը միայն հառանական է շատ կարելի է որ տեղի ունենայ

կամ շունենայ : Ուրեմն մեր անոր վրայ ընե-
լիք դատողութիւնը չկրնար բացարձակ ըլլալ :
Չենք հաստատեր , այլ կը կարծենք , կը տա-
րակուտինք , մէկ խօսքով՝ ստոյգ չենք : Բաց
այսի , այդ հակառակ հնարաւորութիւնը որ
կայ մեր դատողութենէն դուրս և որ կեղ-
ծանէ զայն , միշտ մի եւ նոյն չմնար , չկրնար
մնալ : Երբեմն շատ մեծ է , երբեմն շատ փոքր
է կամ այնպէս կ'երեւայ : Առաջին պարա-
գային մէջ , կ'ըսենք թէ իրողութիւնը նուազ
հաւանական է , երկրորդին մէջ աւելի հա-
ւանական կ'ըլլայ : Այսպէս հաւանականու-
թիւնը անբաւ սանդուղի մը բոլոր աստիճան-
ներէն կ'անցնի , այն տեղ՝ աւելի բարձր , այս
տեղ՝ նուազ բարձր , մտրութեան հնարաւո-
րութեանց յաւետ կամ նուազ բազմաթիւ
ըլլալուն համեմատ , մինչդեռ ստուգութիւնը
անփոփոխ և միշտ ինք իրեն նոյն կը մնայ :

Թ Ի Լ 26

1. Որո՞նք են գաւազան տեսակ ստուգութեանները .
- 2. Ի՞նչ է սկեպտիսիսմոթիւնը եւ ի՞նչպէս կը հեր-
քուի : —

1. Ստուգութեանց տեսակներ : Հինգ տեսակ
ստուգութիւն կ'որոշեն , որք են ,

1°. Բնական կամ զգալի ստուգութիւն որ կը
պարունակէ զգայարանայ միջոցաւ ճանչցուած

տաւրկայները , ինչպէս են մարմինները և ի-
րենց յաակութիւնները ,

2°. Բնագաւազական ստուգութիւն , որ կը պա-
րունակէ բանին միջոցաւ ճանչցուած ճշմար-
տութիւնները , ինչպէս են չափազխտական ա-
ռածները և տեսութիւնները ,

3°. Բարոյական ստուգութիւն , որ կը պարու-
նակէ գիտակցութեան իրողութիւնները , բա-
րոյական ճշմարտութիւնները և վկայութեամբ
ճանչցուած գիպուածները ,

4°. Անմիջական ստուգութիւն , որուն կը հաս-
նինք զայն սրտնելէ յառաջ , բացայայտու-
թեան վայրկենական գործողութեամբը , զոր
օրինակ ստուգութիւնը թէ ամեն իրողութիւն
պատճառ մ'ունի , թէ՛ 2՝ 2 ալ չորս կ'ընէ եւ :
5°. Միջնորդական ստուգութիւն , որ իմաստա-
սիրութեան պատճն է , օրինակի համար , սա
նախագատութիւնը . « Եռանկեան մը անկիւն-
ներուն գումարը երկու ուղիղ անկեանց հա-
ւատար է » . այս տեսութիւնը չենք ընդունիր
մինչեւ անոր վրայ չ'որոհինք և անոր եզրները
չկըսենք ու չբազդատենք :

Նկատելու արժանի բանն այն է որ ստու-
գութիւնը ամեն պարագայի մէջ հաւատար է
ինք իրեն , վասն զի ամեն պարագայի մէջ ալ
մի և նոյն մտքին , ճանչնալու մի և նոյն կա-
րողութեան գործողութեանէն յառաջ կը գայ ,
թէ եւ տարբեր պայմաններու մէջ գրուած :

Սակայն նկատելի երկու կետեր կան :

Առաջինն այն է թէ , ապացուցութեան ճամբով ճանչցուած ճշմարտութիւնները առաջին ճշմարտութիւններէ կ'եննեն , որք իրենք իրենցմէ բացառոյս են , և թէ այսպէս միջնորդական ստուգութիւնը անմիջական ստուգութենէն կախումն ունի և զայն կ'ենթադրէ :

Երկրորդն այն է թէ անմիջապէս ճանչցուած ճշմարտութեանց մէջէն անձնական գոյութիւնը առաջինն է զոր գիտակցութիւնը մեզ կը յայտնէ և ամենէն յառաջ այն կ'ազդէ մեր վրայ :

2. Մկնայտակառութիւնը (1) : Ստուգութիւնը նշանաւոր վէճի մ'առարկայ եղած է վարդապետականներուն և սկեպտիկաններուն միջեւը :

Վարդապետականները կը հաստատեն թէ մարդիկ անշուշտ կրնան ճշմարտութեան հասնիլ , իսկ սկեպտիկանները կ'ուրանան զայս : Սկեպտիկաններուն համեմատ , իմաստութիւնը կը կայանայ մեր հաւանութիւնը առ կախ ձգել ամեն բանի մէջ , տարակուսիլ , վասն զի որ և է ապահովութիւն մը չունինք մեր կարողութեանց շարունակական ցնորքի մը խաղալիքը չըլլալուն :

Սկեպտիկանութիւնը շատ մը կողմնակիցներ ունեցած է փիլիսոփայութեան պատմու-

թեան ամեն ժամանակներուն մէջ , հիներուն մէջ սկեպտիկան էին իմաստակ (սոփեստ) կոչուած փիլիսոփայները , ի մէջ այլոց Պիւրոն որ իւր անունը տուաւ Պիւրոնականութեան . նորերուն մէջ ալ Մոնթէնյը , Շարոն , Պէյլ , Հիւմ , Քանդ եւ :

Սկեպտիկանները իրենց գլխաւոր առարկութիւնները կը հանեն , 1° . Մարդկային կարծեաց ճշմարտութենէն . 2° . Մոլորութիւններէն յորս կը ձգեն զմեզ մեր կարողութիւնները . 3° . Անկարելութենէն յորում ենք գնահատելու իմացականութեան ճշմարտախօսութիւնը և հաստատելու թէ կը տեսնէ իրերը այնպէս ինչպէս որ են բացարձակապէս :

Առաջին երկու առարկութիւնները շատ անգամ հերքուած են : Անոնք կ'ենթադրեն թէ մենք որ և է միջոց մը չունինք ճշմարիտը ստատէն որոշելու . արդ , այս պահանջումը զազափազիուն է իրողութեամբ և իրաւամբ . իրաւամբ , վասն զի ճշմարտութեան և մոլորութեան ծանօթութիւնները չեն շփոթիր մեր խորհուրդին մէջ . իրողութեամբ , վասն զի ամեն օր կ'ըսենք , այս ինչը ճշմարիտ է , այն ինչը սխալ է : Երբ կը խաբուինք , կը տեսնենք խաբուած ըլլալնիս և կ'ուղղենք :

Վերջին առարկութիւնը չկրնար հերքուիլ ուղղակի , վասն զի իմացականութիւնը իւր իսկ ճշմարտախօսութիւնը հաստատելու համար

(1) Յունարէն σοφιστικη բառէն :

ինք իրմէ և իւր կարողութիւններէն զատ բան մը չունի իւր տրամադրութեան տակ, մինչդեռ ինքիւրը բուն իսկ զատոնք արդարացընելուն վրայ է: Սակայն ամեն ճշմարտութիւն ապացուցութեան պէտք չունի. և մեր ճանչնալու միջոցներուն օրինաւորութիւնը առաջին տեղը կը բռնէ այն լուսաւոր ճշմարտութեանց կարգին մէջ որք վեր են ապացուցութենէ:

Բաց այտի, սկեպտականութիւնը ինչ կերպարանքով ալ որ ներկայանայ՝ աններելի հակասութիւններ կը պարունակէ: Վասն զի մի և նոյն բանն է ըսել բացարձակ ճշմարտութեան մը համար թէ ճշմարիտ է կամ թէ բացարձակ ճշմարտութիւնը կը խուսափէ մեզմէ:

Ասոնք դատողութիւններ են որ որ և է վարդապետական նկարագիր մը չունին: Բաւական է ըսել թէ սկեպտականութիւնը իմացականութեան սպանումն է:

Յաւելունք թէ սկեպտականութիւնը թէ տեսականին և թէ գործնականին մէջ աղետաբեր հետեւութիւններ ունի թէ մտքին և թէ սրտին համար: Ուրիշ ոչ մի վարդապետութիւն չկայ որ ասոր չափ վհատութեան մէջ ձգէ, վհատութեան որ բնաւ չգործեր և կամ սանձարձակ ազատութեան մէջ կը ձգէ որ ամեն բանի կը դիմագրաւէ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՆՇԱՆՔ ԵՒ ԼԵԶՈՒ ԻՐԵՆՑ ԽՈՐՀՐԴՈՑ ՀԵՏ ՈՒՆԵՑԱԾ ԾԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Թ Ի Ի 27

1. Ի՛նչ է ճշանք. — 2. Ի՛նչ է շեղումն եւ քանի՞ տեսակ շեղում կայ. — 3. Ի՛նչ է խօսքը, ո՛րն է իոր սկիզբը եւ որո՞նք են իոր յարաբերութիւնները խորհրդոյ հետ. — 4. Որո՞նք են շեղումին մեզի մատուցած ծառայութիւնները: —

1. Նշան: Նշան կը կոչուի այն որ մեր զգայարանաց անտեսանելի կամ բացակայ առարկայ մը ներկայացնելու կը ծառայէ: Այսպէս շնչերակին զարկերը կենաց նշանն են. ծանրաչափական խողովակին մէջ սնդիկին բարձրութիւնը մթնոլորտին ծանրութեան նշանն է. մուխը կրակին նշանն է:

2. Լեզու: Լեզուն մասնաւոր նշաններու ամբողջութիւնն է որոց միջոցաւ մեր խորհուրդները և զգացումները ուրիշին կը հաղորդենք:

Լեզուն, զինք բաղկացնող նշաններուն սկիզբին նայելով կը բաժնուի յնական լեզուի և արտահայտական լեզուի, և այդ նշաններուն գլխամզ զգայարանին նայելով կը բաժնուի գործողութեան լեզուի և խօսում լեզուի:

Ա. Բնական լեզուն այն է զոր բնութիւնն իսկ

կ'ուսուցանէ մեզ . ինչպէս են անյօգաւոր ազաղակները զորս կ'արձակէ տղան , բացազանչութիւնները զորս ուրախութիւնը կամ վիշտը կը խլէ մենէ :

Բ. Արուստակաւ լեզուն մարդուն հանճարին գործն է , որ դարէ դար կատարելագործեց բնական լեզուն , իւր խօսած լեզուին նոր բառեր աւելցուց , նոյն իսկ նոր լեզուներ ստեղծեց դիտութեանց և արուեստից գործածութեան համար :

Գ. Գործողութեան լեզուին գործը տեսութեան հետ է , դիմաց խաղերը , մարմնոյն զանազան դիրքերն են այս լեզուն որք աղաչանք կամ սպառնալիք , սէր կամ կատաղութիւն կ'արտայայտեն , մանաւանդ ձեռքով եղած զանազան շարժումներն են , այն միակ պերճախօսութիւնը զոր կրնան ունենալ խուլ համբերը :

Դ. Խօսողն լեզուն կը պարունակէ այն նշանները որոց գործը լսելեաց հետ են , ինչպէս են ձայնը և խօսքը :

3. Խօսք : Խօսքը կամ յօդաւոր լեզուն խորհրդածեալ խորհրդոյ հարկաւոր արտայայտութիւնն է , ինչպէս անյօգաւոր լեզուն ինքնաբեր խորհրդոյ արտայայտութիւնն է :

Ուրեմն մարդ չէր կրնար չխօսիլ , միայն կրնար զանազան կերպերով խօսիլ , այսինքն այս ինչ յօդաւոր ձայներուն այս կամ այն

գաղափարները յարել , ժամանակաց , տեղերու և պարագայներու համեմատ :

Այս մտքով է որ ընտրական դպրոցը աստուածային սիկզբ մը կ'ընծայէ լեզուին : Ըստ Ռուսոյի խօսքը հարկաւոր եղաւ խօսքի գործածութիւնը հաստատելու համար . ըստ Պատը Պօնալտի , մարդ չկրնար խօսիլ իւր խորհուրդը առանց խորհելու իւր խօսքը : Այս երկու փիլիսոփայներուն համեմատ լեզուն ալ ճիշդ մարդուն հետ ստեղծուած է և այս է ամենէն հաւանական կարծիքը :

Ինչ որ ալ ըլլայ , խօսքը կը ներկայացունէ խորհուրդը , խօսքն ալ իւր կարգին կը ներկայացուի այբենական նշաններով որք զոր կը կոչուին և հնարուած են հաստատելու խօսքը որ ըստ ինքեան փախուսիկ է . այդ գիրերուն զանազան բաղադրութիւնները կը կազմեն բառերը : Այսպէս բառերը մեր գաղափարներուն նշաններն են :

Որովհետեւ բառերը մեր գաղափարներուն նշաններն են , այդ գաղափարներէն զատ ուրիշ բան չեն կրնար ներկայացունել : Արդ , ամենն ալ գոյացութեան , յատկութեանց և յարաբերութեանց գաղափարներ կը բովանդակեն : Ուրեմն միայն երեք տեսակ բառեր կան , գոյականները (գոյացութեան գաղափարներու նշաններ) , անձականները (յատկութեանց գաղափարներու նշաններ) , և թայերը (յարաբերութեանց գա-

զափարներու նշաններ) : Խօսքին միւս մասերը այդ երեք դասերուն մէջ կ'ամփոփուին : Եւ վերջապէս որովհետեւ խօսքը կը ներկայացունէ զխորհուրդը, լաւ խօսելու համար, հարկաւորապէս լաւ խորհելու է, առանց ուղղախոհութեան ուղղախօսութիւն չկայ :

4. Խոր ծառայութիւնները : Լեզուն, որ ընկերութեան առաջին կապն է, նաև իմացականութեան ամենէն շորաւոր գործիքն է իւր ծանօթութիւնները տարածելու և կատարելագործելու համար :

1°. Իբր օժանդակ իմացականութեան, լեզուն կը ծառայէ նշանակելու գաղափարները քանի որ կ'ստացուին : Այսպէս կ'օգնէ յիշողութեան և չդադրիր մտքին ամեն կարողութեանց հայթայթելէ նոր և առատ նիւթեր . վասն զի միայն մեր գաղափարները չեն զորս մեր աչաց առջև կը դնէ, այլ նաև մեր նմաններունն ալ, անոնց գիւտերը, յիշատակները, որոց կը մասնակցինք երբ աչերնիս կը դարձնենք այն տառերուն վրայ որ զանոնք կը ներկայացունեն :

2°. Լեզուն վերլուծութեան միջոց մ'է խորհրդոյ համար : Իւրաքանչիւր բառ միայն մէկ գաղափար ներկայացնելով խօսած ատեննիս ստիպուած ենք վերլուծել մեր խորհուրդները ուրիշներուն հաղորդելու համար, և երբ ուրիշները մեզ կը խօսին քայլ առ քայլ կը

հետեւինք անոնց մեզ ներկայած վերլուծութեանց :

3°. Լեզուն կ'օգնէ շատ մը գաղափարներու կազմութեան զորս երբէք ստանալիք չունէինք առանց անոր օգնութեան, ինչպէս են վերացեալ, հանրական և հաւաքական գաղափարները : Ինչպէս, օրինակի համար, կըրնայինք առանց նշաններու օգնութեան, փոքրինչ ընդարձակ թիւի մը գաղափարը կազմել : Ի՞նչպէս պիտի կատարէինք թուաբանութեան, երկրաչափութեան գործողութիւնները :

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ

ՄԵԹՈՏ, ՎԵՐԼՈՒԹՈՒԹԻՒՆ, ԵՒ ԲԱՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՆԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, ՄԱԿԱԾՈՒԹԻՒՆ, ԸՆԾԱՅՈՒԹԻՒՆ,
ՀԱՒԱԲԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Թ Ի Ի 28

1. Ի՞նչ է մեթոտը (1) . — 2. Ի՞նչ բանի մէջ կը կայանայ վերլուծութիւնը . — 3. Ի՞նչ բանի մէջ կը կայանայ խորհրդութիւնը . — 4. Որո՞նք են վերլուծութեան և խորհրդութեան կանոնները : —

1. Մեթոտ : Մեթոտը այն ճամբան է որուն կը հետեւի բանը ճշմարտութիւնը հետազօտելու մէջ :

(1) Մեթոտ Յունարէն բառ է և կը նշանակի փոփոխ, փոփոխ :

Ուրեմն իմաստունին ուշը գրաւելու ամենէն արժանի կէտերէն մին ալ մեթոսին ընտրութիւնն է : Այսպէս դատած են նոր ժամանակներու ամենէն երեւելի հանճարները, վասորն զի իրենց լաւագոյն գործերը նուիրած են այս կարեւոր առարկային : Պաքոն գրեց իւր Նոր գործին, Տէքարդ իւր Մեթոսի մատը, Մալլըրանը իւր Հետազոտութիւնն Աշխարհութեանը, Լոք, Սքինօզա, Լէյպնից կանոններ միտքը ողորկու համար :

Ինչ որ ալ ըլլայ մտքին ուսնելու առարկայն՝ երկու իրարու հակառակ ուղղութեամբ գործողութիւններ կան զորս կը կատարէ հետզհետէ և որք կ'արտադրեն բոլոր մեր գիտութիւնները . այս գործողութիւններն են վերլուծութիւնը և յատկացումը :

2. վերլուծութիւնը : վերլուծութիւնը կը կայանայ բաժնել իրի մը տարրները աւելի լաւ կերպով ճանչնալու համար զայն : Այսպէս տարրաբանը կը զատէ բաղադրեալ գոյացութեանց, զոր օրինակ, ջուրին, տարրները, փիլիսոփայն բաժանումներ կը հաստատէ գիտակցութեան իրողութեանց մէջ և կ'որոշէ խորհուրդը, զգացումը և կամքը :

Ուրեմն վերլուծութեան սրտիչ յատկութիւնն է բաղադրեալէն պարզին, մասնաւորէն ընդհանուրին, թանձրացեալէն վերացեալին անցնիլ : Հաւասարապէս կրնայ գոր-

ծածուիլ թէ բնական և թէ բարոյական աշխարհին, թէ նիւթին և թէ մտքին երեւոյթներուն մէջ :

3. Բաղադրութիւնը : Բաղադրութիւնը վերլուծութեան հակառակ ճամբու մը կը հետեւի, սա կը հաւաքէ այն տարրները զորս նա բաժնեց, և կը վերահաստատէ միութիւնը զոր նա անջատեց : Այսպէս տարրաբանը որ այս ինչ քանակութեամբ ջուր տարբաղադրեց՝ կրնայ իսկոյն զայն շինել նորէն բաղադրելով ջրածնի և թթուածնի ծաւալները զորս ժողովեց : Նոյնպէս, երբ փիլիսոփայն ուսու առանձին առանձին հոգւոյն կարողութեանց իւրաքանչիւրը, զանոնք կը բաղադրատէ և կը քննէ անոնց յարաբերութիւնները և խաղը : Ուրեմն բաղադրութիւնը պարզէն բաղադրեալին, մասէն բոլորին, մանրամասնութեանէն ամբողջութեան կ'երթայ, նորէն կ'ելնէ այն ճամբէն ուստի իջած էր վերլուծութիւնը :

Այսպէս վերլուծութիւնը և բաղադրութիւնը անբաժանելի են, երկու տարբեր մեթոտներ չեն այլ մեթոտի երկու միջոցներն են : Առանց վերլուծութեան միտքը միայն անորոշ, մութ և յաճախ իսկ վերացեալ և ենթադրական յղացումներ կ'ունենայ, առանց բաղադրութեան ալ միայն առանձին առարկայներ կը տեսնէ :

4. կանոններ : վերլուծութեան և բաղադրու-

Թեան ընդհանուր պայմաններն են ոչինչ են-
թադրել և ոչինչ զանց ընել. վասն զի եր-
կուքն այլ հաւասարապէս կ'այլայլեն ճշմար-
տութիւնը, քաց աստի, իմաստասիրական գի-
տութեանց մէջ հաւատարմութեամբ պահե-
լու է Տէքարդի դրած կանոնները :

1° Հաստատել խնդրոյն վիճակը, սահմանել
բոլոր մութ բառերը, ապացուցանել բոլոր
տարակուսելի նախադասութիւնները :

2° Քննութեան առնուած իւրաքանչիւր մաս
այնքան կտորներու բաժնել որչափ որ կա-
րելի է և որչափ որ պէտք է զանոնք աւելի
լաւ լուծելու համար :

3° Կարգով յառաջ վարել մեր խորհուրդ-
ները ամենէն պարզ առարկայներէն սկսելով
բարձրանալ քայլ առ քայլ և իբր աստիճա-
նաբար ամենէն բաղադրեալներու ծանօթու-
թեան :

4° Ընել ամեն տեղ այնքան ամբողջ թուար-
կութիւններ և այնքան ընդհանուր զննու-
թիւններ որ ապահով ըլլանք բան մը դուրս
չձգած ըլլալնուս :

5° Վերջապէս, չընդունիլ ոչինչ իբր ճշմա-
րիտ այնպէս ըլլալը բացայայտապէս չճանչցած :

1. Խնչ է հանգիստութիւնը, և Խնչ պայմաններով
օրինաւոր է. — 2. Խնչ է մահածութիւնը, ինչն'վ կը
տարբերի հանգիստութեան և տրամաբանութիւնը Խնչ
կանոն կը սորվեցունէ պահել անոր մէջ : — 3. Խնչ է
ընծայութիւնը և ո՞րն է անոր ամենէն ժիշդ ձեռք : —

1. Հանգիստութիւն : Հանգիստութիւնը իմաս-
տասիրութեան մէկ ձեւն է, որով իրողութիւն
մը կը դատենք ուրիշով մը, առաջնոյն երկ-
րորդին նմանութեան վրայ հիմնուելով : Դիտ-
ուած իրողութիւններէն զմեզ անցունելով
դեռ չգիտուածներուն կամ անոնց որք չեն
կրնար դիտուել կ'առաջնորդէ զմեզ ընդհա-
նուր կանոններու որք օրհնք իրողութեանց կը
կոչուին : Այս կերպով էր որ Նիութըն քարի
մը անկման մէջ գտաւ երկնային մարմնոց շար-
ժումը : Այսպէս, օրինակի համար, մասնա-
ւոր պարագայի մը մէջ, առողջութեան այս
ինչ դիպուածները այն ինչ հիւանդութեան
կարապետն եղած ըլլալով՝ երբ մի և նոյն դիպ-
ուածները վերստին կը պատահին, մի և նոյն
հիւանդութեան նշանները կը համարենք զա-
նոնք :

Հանգիստութեան մէջ զանազան աստիճան-
ներ որոշելու է, անոր նմանութեան, միջոց-
ներէն վախճանին կամ պատճառէն արդիւն-

քին յարաբերութեանց վրայ հիմնուած ըւլալուն համեմատ :

Ընդհանրապէս հանգիստութեան վրայ հիմնուած եղբակացութիւնները այն ատեն միայն օրինաւոր են երբ դիտուած յարաբերութիւնները բազմութիւ և կարեւոր են : Այն որ կը շլանայ անորոշ, առերեւոյթ և սակաւաթիւ նմանութեամբ, միշտ մոլորելու մօտ է և իւր դատողութիւնները չեն կրնար համարուիլ ուրիշ բան բայց եթէ կամածին կարծիք որք ամենեւին արժանի չեն վստահութեան : Մինչդեռ պահանջուած պայմաններով ամենաբարձր արժէքի արդիւնքներ ձեռք կը բերուին :

Յիշատակութեան արժանի ամենադեղեցիկ օրինակը մեծ բնաբանի մը բրածոյներու վրայ ըրած հետազօտութիւններն են :

Աչքի առջև միայն բեկորներ ունենալով, զոր օրինակ, ոտք մը, կողի սկիւր մը, ծնօտ մը, կամ ակօայ մը, Բիւվիէ կրցաւ հանգիստութեամբ շինել կտոր կտոր անդրաշրջեղեղեան կենդանիներու ջնջուած ամբողջ աշխարհ մը որուն մնացորդները ցիր ու ցան թաղուած են երկրի խորերը : Եթէ գիւտին մեծութիւնը գտնողին կտրովամտութիւնը կ'ապացուցանէ՝ մի և նոյն ժամանակ մեզ կ'ուսուցանէ թէ հանգիստութեամբ իմաստասիրութիւնը ինչ ծառայութիւն կրնայ մատուցանել մարդկային

մտքին, երբ հանճարեղ մարդ մ'է զայն ընողը :

2. Մակաժութիւն : Այն կարողութիւնը որով միտքը կը յղանայ ընդհանուրը մակաժութիւն կը կոչուի : Զգայարաններով և դիտակցութեամբ միայն մասնաւոր առարկայներ կ'ըմբռնենք . մակաժութիւնն է որ, ի տես առարկայից, հանրական դատողութիւններ ընել կը տայ մեզ և զմեզ կը բարձրացնէ զաշխարհ կառավարող միակերպ և հաստատ օրինաց ճանաչման :

Մակաժութիւնը կը տարբերի հանգիստութենէն, ասով ընդհանրականութեան կը հաւատանք, անով (մակաժութեամբ) երեւոյթներու մշտատեւութեան : Այսպէս, երբ ուրիշ էակներու վրայ ալ կը նշմարենք մի և նոյն գործողութիւնները զորս մենք կ'արտադրենք հանգիստութեամբ կ'եղբակացենք թէ անոնք ալ մի և նոյն զգայնութիւնը, մի և նոյն իմացականութիւնը, մի և նոյն գործունէութիւնը ունին : Երբ կը տեսնենք այսօր արեւին ելնելը, մակաժութեամբ կ'եղբակացունենք թէ երէկ ալ ելած է և վաղն ալ պիտի ելնէ : Ատկէ կը հետեւի թէ հանգիստութիւնը իրողութեանց ներկայ յարաբերութեանց վրայ կը յենու և մակաժութիւնը մնայուն յարաբերութեանց վրայ :

Մակաժութենէն աւելի ընտանի ճամբայ մը

չկայ մեզ համար իբր սկզբունք գրեթէ մեր բոլոր գործողութեանց, վասն զի յիշատակի, նախատեսութեան, անցեալին և ապագային վրայ կը յենու, բայց ուրիշ բան մ'ալ չկայ որ զմեզ այնքան յաճախ և այնքան ծանր սխալանաց մէջ ձգէ: Ամեն օր, այն հաշիւները զորս մեք ամենէն լաւ հաստատուած կը դատենք, այն նախատեսութիւնները որք ամենէն հիմնաւոր կ'երեւան մեզ, ի դերեւ կ'ելնեն դիպուածէն: Թէ մեր երկիւղները և թէ յոյսերը հաւասարապէս ի դերեւ կ'եննեն:

Այդ սխալանաց գլխաւոր պատճառը երեւոյթներու միջեւը եղած յարաբերութեանց շատութիւնն է: Որովհետեւ ատոնք յանհունս կը զանազանին, կրնանք ըսել, շատ դժար կ'ըլլայ որոշել միակերպ, անփոփոխ, էական յարաբերութիւնները, մէկ խօսքով օրհնները:

Այս պարագային մէջ տրամաբանութեան տուած պատուէրն է բազմապատկել փորձերը կարելի եղածին չափ, վասն զի, դիտուած իրողութիւնները քանի շատ ըլլան, այնքան նուազ ենթակայ կ'ըլլանք իբր օրէնք հրատարակելէ պատահական պարագայ մը, որ թէև առաջին անգամ յառաջ եկած ատենը մեր ուշը գրաւեց բայց հարկաւորապէս զանց կ'ընենք զայն երբ կը տեսնենք որ նորէն յառաջ չգար:

Ուրիշ կարեւոր կանոն մ'ալ, որուն վրայ ի-

բաւամբ կը պնդէ մակաժութեան օրէնադիրը Պաքոն, կամաց կամաց յառաջ երթալու է և մասնական հանրացումներով սկսելու է որք ճշգրտուելով աւելի ընդարձակ հանրացումներու սկիզբը կ'ըլլան:

Առանց այս զգուշութեանց, մակաժութիւնը զուտ ենթադրութիւն մը կ'ըլլայ, այսինքն բացատրութիւն մը որ բաւական ճշմարտուած չէ, և, իբր այնպէս, նուազ վստահութեան արժանի է:

3. *Ընծայութիւն*: Ընծայութիւնը կը կայանայ հանել ընդհանուր գաղափարէ մը մասնաւոր գաղափարները զորս կը պարունակէ:

Ունենանք սա առածը. *Պէտք է խորշի ամեն այն խաներէն որ շար է. շար բառին տարբազարութեան մէջ կը գտնենք, անխառնութիւն, ցատու, ստախտութիւն ևն. ընծայութիւնը կ'առնու վերլուծութեան տուած այդ տարրներէն մին և կ'ընէ, Պէտք է խորշի ստախտութիւն. ընծայական դատողութիւն մ'է այս:*

Ըսուածներէն կը տեսնուի թէ ընծայութիւնը, վերլուծութեան միջոց մ'ըլլալով էականապէս կը տարբերի մակաժութեան և հանգիստութեան որք բազադրութեան միջոցներ են: Ասոնք կրնան խաբել զմեզ, իսկ ընծայութիւնը, երբ օրինաւոր է, այն ատեն միայն կը խաբէ երբ սխալ է այն սկզբունքը ուստի ելած է:

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՒԱԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

1. Ի՛նչ է իմաստասիրութիւնը , ի՛նչպէս կը գործէ ևս ո՛րն է անոր ամենեւն ձիշդ ձեռք . — 2. Ի՛նչ է հաւաքարաւնոթիւնը . — 3. Որո՛նք են ընծայակիւս ձամբոսն զանազանոթիւնները . — 4. Որո՛նք են հաւաքարաւնոթեան եղանակները ևս ձեռերը . — 5. Որո՛նք են հաւաքարաւնոթեան գլխաւոր կանոնները իբր սլայմիսն շառ իմաստասիրութեան : —

1. Իմաստասիրութիւն : Իմաստասիրութիւնը մըտաւոր գործողութիւն մ'է որ արդէն եղած դատողութենէ մը ուրիշ դատողութիւն մը ապացուցեալ ճշմարտութենէ մը ուրիշ ճըշմարտութիւն մը կը հանէ : Ինչպէս որ տեսանք երկու կերպով կը գործէ , մտկածոթեամբ , որ մասնաւոր ճշմարտութիւններէն ընդհանուր ճշմարտութեանց կ'եղնէ , ընծայութեամբ , որ ընդհանուր ճշմարտութիւններէ մասնաւոր ճշմարտութեանց կ'իջնէ : Ընկող մարմին մը տեսնելով յղանալ թէ ամեն մարմիններ ալ կ'ընկնին , մակածութեամբ իմաստասիրել է : Հաստատել թէ ամեն մարմիններ ալ կ'ընկնին և առկէ եզրակացնել թէ այն ինչ մասնաւոր մարմինն ալ կ'ընկնի , ընծայութեամբ իմաստասիրել է : Խօսակցութեան մէջ իմաստասի-

րութեան առած ընդհանուր ձեւը ձեռնարկութիւն մասնաւոր ձեւն ալ սլայմաստասիրութիւն կը կոչուի : Իմաստասիրութիւնը միշտ մի եւ նոյն է թէև մտքին մէջ բայց խօսակցութեան մէջ զանազան ձեւեր կ'դգենու որոյմէ ամենէն ճիշդը հաւաքարաւնոթիւնն է :

2. Հաւաքարաւնոթիւն : Հաւաքարանութիւնը ձեռնարկութիւն մ'է երեք նախադասութիւններէ բաղկացեալ որոց վերջինը , եզրակացութիւն կոչուած առջի երկուներէն կ'եղնէ որք նախադրեալ կը կոչուին :

Այս երեք նախադասութիւններն ալ կը ծընին երեք գաղափարներու բաղադրութենէն որք եզր կը կոչուին երկու երկու առնելով : Այդ գաղափարներէն ամենէն ընդհանուրը առագ եզր կը կոչուի , նուազ ընդհանուրը , կրտսեր եզր , միջեւը եզրը միջին եզր , որուն պաշտօնն է երկու ծայրի գաղափարները իրարու միացնել : Այն նախադասութիւնը որուն մէջ աւագ եզրը կը բաղդատուի միջինին հետ մեծագոյն կը կոչուի , այն որուն մէջ միջինը կը բաղդատուի կրտսերին հետ , փոքրագոյն , եզրակացութիւնը իրարու կը մօտեցընէ կրտսեր և աւագ եզրերը : Մեծագոյնը և փոքրագոյնը կը կազմեն իմաստասիրութեան նախադրեալները :

Ունենանք , օրինակի համար , սա հաւաքարանութիւնը : « Ամեն մարմին ծանր է , արդ ,

օգը մարմին մ'է, ուրեմն օգը ծանր է» : Երեք եզրները որոցմէ կ'եղնեն այս նախադասութիւնները մարմինի, ծանրի և օղի գաղաբարներն են : Աւագ եզրը ծանրն է որ շատ ընդհանուր յատկութիւն մը կը ցուցնէ, կրտսեր եզրը օղն է որ մասնաւոր գոյացութիւն մը կը նշանակէ, միջին եզրը մարմինն է որ ծանր ստորագելոյն օղին՝ յարմարիլը ցուցնելու կը ծառայէ : Ըստ այնմ մեծագոյնն է, ամեն մարմին ծանր է, փոքրագոյնն է, օղը մարմին մ'է, և այս երկու նախադասութիւնները կը կազմեն նախագրերեաները որոց ետեւէն կը գայ օղը ծանր է, եզրակացութիւնը : Այս է հաւաքաբանութեան կանոնաւոր կազմութիւնը :

3. Զանազանութիւնը : Շատ քիչ անգամ կը պատահի որ իմաստասիրութիւնը խիստ է գրեթէ երկրաչափական ձեւով ներկայանայ : Երբեմն նախադրեանները բացատրուելու և ապացուցուելու են իրենք իրենցմէ յստակ չըլլալով : Երբեմն եզրակացութիւնը այնքան բնականապէս կ'եղնէ անոնցմէ որ հարկ չըլլար համբել երկուքն ալ : Երբեմն ալ միտքը կը ժողվէ շատ մը հաւաքաբանութիւններ զորս կը համառօտէ բացատրած ատեն որոցմէ միակ եզրակացութիւն մը կը հանէ : Ատկէ հաւաքաբանութեան զանազան տեսակներ յառաջ կը գան :

1. Եզրաւոր, յորում հաւաքաբանութեան

նախադրեաններէն մին զօրութեամբ կ'իմացուի, օրինակ, Ամեն մարմին ծանր է, ուրեմն օգը ծանր է :

2. Փաստորոշ, յորում գոնէ նախադրեաներէն մին ունի իւր փորձը, օրինակ, Ամեն մարմիններ ծանր են, փորձառութիւնը կը հաստատէ զայն, արդ օգը մարմին մ'է, ուրեմն օգը ծանր է :

3. Համարարորոշիւնը, որ նախադասութեանց շղթայ մ'է ուսկից միայն մէկ եզրակացութիւն կ'եղնէ, օրինակ, Ով որ կը պատուէ զԱստուած կը յարգէ անոր պատուիրանները, ով որ կը յարգէ աստուածային պատուիրանները՝ գլխած կ'ըլլայ, ով որ գլխած է ոճիրին առաջքը առնելու կ'օգնէ չքաւորութիւնը թեթեւցնելով, ով որ ճրագործութեանց առաջքը կ'առնու պետութեան ծառայած կ'ըլլայ, ուրեմն այն մարդը կը ծառայէ պետութեան որ կը պատուէ զԱստուած :

4. Երկաստիւ, յորում երկու հակառակ նախադասութիւններ մի և նոյն եզրակացութեան տանող երկու հաւաքաբանութեանց սկիզբը կ'ըլլան, օրինակ, Այս աշխարհին մէջ մարդկամ իր կրից կը հետեւի կամ ոչ, եթէ չհետեւի անոնց գիմարելու համար ըրած ճիգերուն համար ապերջանիկ է, եթէ հետեւի՝ ապերջանիկ է այն ամօթին համար զոր կը ձգէ ինքն ինքզինք իւր կրից տուած ըլլալուն հա-

մար, ուրեմն այս աշխարհին մէջ երջանկութիւն չկայ :

5°. *Բարացոյցը*, որ կը հաստատէ հաւաքաբանութեան մեծագոյնը հանել ուզուած հետեւութեան նման իրողութեամբ մը, օրինակ, Աստուած ներեց Դաւիթին զղջալուն համար, ուրեմն Աստուած պիտի ներէ *Ամուսայես* ամեն անոնց որք պիտի զղջան :

4. *Եղանակներ եւ ձեւեր* : Ընծայական ճամբան ուրիշ տեսակ զանազանութիւններ ալ ունի, որք հաւաքաբանութեան եղանակները և ձեւերն են : Եղանակները կախեալ են իմաստասիրութեան մէջ մտած նախադասութեանց ձեւէն, ձեւերն ալ, միջին եզրին նախադրեալներուն մէջ բռնած տեղէն :

Երբ միտքը կը դատէ, կամ կը հաստատէ թէ բան մը է, կամ կը հաստատէ թէ բան մը չէ, կամ ուրիշ խօսքով, կ'ուրանայ թէ է : Բաց աստի, թէ հաստատէ և թէ ժխտէ, կամ ընդհանուր և կամ մասնաւոր կերպով մը կ'ընէ :

Ուրեմն չորս տեսակ դատողութիւն կամ նախադասութիւն կայ .

1°. *Բնդիմանոր հաստատական նախադասութիւններ*, օրինակ, Ամեն մարդիկ մահկանացու են .
 2°. *Բնդիմանոր ժխտական նախադասութիւններ*, օրինակ, Ոչ մի մարդ կատարեալ է .
 3°. *Մասնաւոր հաստատական նախադասութիւններ*, օրինակ, Պետրոս ապերջանիկ է .
 4°. *Մասնաւոր*

ժխտական նախադասութիւններ, օրինակ, Պետրոս չէ հարուստ : Որովհետեւ այս չորս տեսակ նախադասութիւնները, երեք երեք առնելով, կրնան վաթսուն և չորս զանազան կերպով բաղադրուիլ, հաւաքաբանութեան եղանակները վաթսուն և չորս են :

Չեւերուն դալով, միայն չորս են անոնք, վասն զի միջին եզրը միայն չորս տարբեր տեղեր կը բռնէ, իբր ենթակայ կամ իբր ստորագիծ, երբեմն մեծագոյնին մէջ, երբեմն փոքրագոյնին մէջ :

Իւրաքանչիւր ձեւ վաթսուն և չորս եղանակ ունենալու յարմար ըլլալով, կը տեսնուի թէ հաւաքաբանութեան զանազանութեանց բովանդակ թիւը երկու հարիւր յիսուն և վեցի պիտի ելնէր եթէ մեծագոյն մասը նախադասութեանց սնտի շարք մը չըլլար որոցմէ որ և է հետեւութիւն մը չկրնար ելնել :

5. *Կանոններ* : Հաւաքաբանութեան բազմութիւն զանազանութիւնները կարող ըլլալով շատ մը մողորութիւններ պատճառելու և դիւրստ ծածկելու իմաստակութիւնները, հարկաւոր է ճանչնալ այն պայմանները զորս կատարելու են լաւ իմաստասիրութիւնները որպէս զի կարելի ըլլայ որոշել զիրենք յօտիներէն :

Այդ է հաւաքաբանութեան կանոններուն առարկայն, զորս առաջին անգամ Սրիստուտէլ հաստատեց և զորս ապա ընդարձակեցին

միջին դարու գարոցականները, բայց ատոնյ-
մէ ոմանք առանց հետեւութեան, հետեւա-
բար և առանց գործածութեան ըլլալով՝ ար-
ժանի իսկ չեն մէջ բերուելու: Նաեւ, հաւա-
քաբանութեան բոլոր կանոնները, ընդհանուր
թէ մասնաւոր, սա երկու սկզբունքներուն
մէջ բովանդակուած են.

1° Ոչ մի եզր պէտք չէ որ եզրակացութեան
մէջ աւելի ընդարձակ ըլլայ քան նախադրե-
լոց մէջ.

2° Պէտք է որ միջին եզրը գոնէ անգամ
մը ընդհանուր ըլլայ: Այս երկու կանոններն
ալ կրնան վերածուիլ սա ընդհանուր սկզբուն-
քին որ գրեթէ հասարակաց մտաց առած մ'է,
որ է, նախադրեալները պարունակելու են
եզրակացութիւնը:

Թ Ի Ի 3 X

ՍՕՀՄԸՆ, ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ, ԴԱՍՕԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

1. Ի՛նչ է սահմանը եւ որո՞նք են շար սահմանի մը
սրայմանները. — 2. Ի՛նչ է շածանումը եւ որո՞նք են
շար շածանման մը սրայմանները. — 3. Ի՛նչ է դասու-
կարգութիւնը, քանի՞ տեսակ կայ եւ որո՞նք են շար դա-
սակարգութեան մը սրայմանները: —

1. Մահման: Սահմանելը գործողութիւն մ'է
որով միտքը կ'ընդարձակէ և կը հաստատէ
բառի մը իմաստը կամ իրի մը բնութիւնը այն

կերպով որ որոշուի ուրիշ որ և է իրէ: Ատկէ
երկու տեսակ սահման յառաջ կը դան, բա-
ռերու կամ անոտանակաւ սահման, և իրերու կամ
իրակաւ սահման: Բառերու սահմանը ըստ կամաց
է անոր համար բառին և իմաստին միջեւը
հարկաւոր առնչութիւն մը չկայ, այսու ամե-
նայնիւ ընդհանրապէս պէտք է նմանիլ սովո-
րութեան, ապա թէ ոչ անհասկանալի կ'ըլ-
լանք: Ընդհակառակն, իրերու սահմանը բը-
նութենէն որոշեալ և իբր թէ բռնադատեալ
է, վասն զի իրերու ստորոգելիները կը բա-
ցատրէ, ստորոգելիներ որք անկախ են մարդ-
կային գաղափարներէն:

Ամեն սահման սեռով և սարքերութեամբ կ'ըլ-
լայ, այսինքն բան մը սահմանելու ատեն զայն
դասի մը մէջ կը դնենք և կը նշանակենք այն
որոշիչ յատկութիւնը որ կը զատէ զայն այդ
դասին միւս առարկայներէն: Ըսենք թէ, օ-
րինակի համար, Պիտի սահմանենք մարդը.
կենդանեաց դասին մէջ կը դնեմ զայն և կ'ո-
րոշեմ զայն բոլոր միւս կենդանիներէն յա-
ւելցունելով թէ բանական է:

Իոր սրայմանները: Չորս պայմաններ հարկա-
ւոր են ամեն լաւ սահմանի.

1° Բնուակ ըլլալու է, ապա թէ ոչ անօգուտ
կ'ըլլայ:

2° Ամիտի ըլլալու է, աւելորդ բառերը մութ
կ'ընեն սահմանը լուսաւորելու տեղ:

3° Փոխադարձ ըլլալու է, այսինքն սահմանը բոլոր սահմաններույն և անոր միայն պատշաճի, այն կերպով որ նախադասութեան երկու եզրերը կարենան իրարու տեղ բռնել, ինչպէս է սա օրինակին մէջ. Շրջագիծը կոր գիծ մ'է, որուն ամեն կետերը հաւասարապէս հեռի են կեդրոնէն, մի և նոյն ճշմարտութեամբ կըրնանք ըսել, կոր գիծ մը որուն ամեն կետերը հաւասարապէս հեռի են կեդրոնէն, շրջագիծ մ'է: Այս որոշիչ յատկութիւնն է որ կ'որոշէ սահմանը պարզ և զուտ նախադասութիւններէն որոց եզրերը չեն կրնար իրարու տեղ դըրուիլ: Ոսկին գեղին է, նախադասութիւն մ'է այս, վասն զի գեղին գոյնի գաղափարը ոսկւոյ գաղափարը ներկայացնէր կատարելապէս, վասն զի ոսկիէն դատ ուրիշ բաներ ալ կան որ գեղին են, և թէ ոսկին միայն այդ յատկութիւնը չունի:

4° Պէտք է որ պարունակէ հետադարձ սեռ և տեսակարար տարբերութիւնը: Այսպէս, լաւ սահմանած չենք ըլլար զմարդ եթէ ըսենք, մարդ բանաւոր էակ մ'է, վասն զի հակի գաղափարը կարի հեռի սեռ մը կը ցուցնէ, վասն զի ամեն գոյ եղող բաներու կը յարմարի. կենդանիի գաղափարը հակի գաղափարէն նուազ տարածութիւն ունի, և հետեւաբար աւելի մօտ է քաւառոյ բառին ցցուցած տեսակին:

2. Բաժանում: Բաժանումը գործողութիւն

մ'է որով միտքը կը զատէ ամբողջութիւն մը կազմող տարրները: Երբ այդ տարրները իրապէս անջատուած են իրարմէ, ինչպէս են քաղաքի մը թաղերը և տան մը սենեակները, այն ատեն քաջտոմ' անունը կ'առնու:

Բաժանումը նուազ կը տարբերի վերլուծութենէն և մի և նոյն առաւելութիւններն ունի: Երբ առարկայ մը ընդարձակ է, լաւ չէինք կրնար ճանչնալ զայն եթէ մէկ ակնարկութեամբ ուզէինք ընդգրկել: Բաժնելով՝ աւելի յստակ, աւելի ամփոփ գաղափար մը կ'ունենանք անոր վրայ որ յիշողութենէն ալ դըժուարաւ կը ջնջուի:

Իոր սրայմաները: Լաւ բաժանում մը բազմութիւ պայմաններ ունի կատարելիք,

1° Կատարեալ ըլլալու է, այսինքն ենթակային բոլոր մասերը պարունակելու է,

2° Որոշ կամ հսկայեղեղ ըլլալու է,

3° Անթիջիկան ըլլալու է, այսինքն նախ դըլխաւոր մասերուն վրայ ըլլալու է, մարդկային մտքին մէկ օրէնին համեմատ որ, վերլուծութեան մէջ, նախ կարկառուն առարկայներուն կը յարի և ապա կամաց կամաց կը հասնի մանրամասնութեանց,

4° Ճիշդ սահմաններու մէջ անհոյսեղ ըլլալու է: Եթէ քիչ մ'աւելի հեռուն քշուի բաժանումը ինչպէս կ'ընէին դպրոցականները, կը յոգնեցունէ իմացականութիւնը և կը ծան-

բարեոճէ զայն փոխանակ թեթեւցունելու :
 Լուսաւորել ուղուած առարկայն աւելի կը
 մթննայ և վերջապէս անտեսանելի կ'ըլլայ և
 կը կորսուի շփոթութեան մէջ :

5° Դասաւորութիւն : Դասաւորութիւն կը կոչ-
 ուի այն գործողութիւնը որով կը բաշխենք
 էակները իրենց նմանութեան համեմատ : Այս-
 պէս, դասի ծանօթութիւնը ուրիշ բան չէ,
 բայց եթէ խել մ'էակներու հասարակոյց ե-
 ղող շատ մը յատկութեանց գաղափարը :

էակներու ընդհանուր նմանութեանց վրայ
 հիմնուած բաշխումն է դասը, երբ մասնաւոր
 նմանութեանց վրայ հիմնուած է սեռ կը կոչ-
 ուի, ներքին նմանութեանց վրայ հիմնուած
 ատեն ալ տեսակ կը կոչուի : Այսպէս մարդ-
 կենդանաց դասին մէջ է և ինքիբեն առանձին
 սեռ մը կը կազմէ որ է մարդիպոյսն սեռը, և այս
 սեռը կը պարունակէ իւր մէջ շատ մը տե-
 սակներ, սպիտակները, սեւերը, պղնձագոյն-
 ները, եւայլն :

Իոր տեսակները : Դասաւորութիւնները երկու
 տեսակետերէ կրնան դիտուիլ, թէ իբր հեշտ
 բայց ըստ կամաց ճամբայ մը որով կրնանք
 շարադասել, լուսաւորել և ուրիշներուն հա-
 ղորդել մեր գիտութիւնները, և թէ իբր ար-
 տայայտութիւն իրերու էական և անփոփո-
 խելի յարաբերութեանց : Ասկէ երկու տե-
 սակ դասաւորութիւնք յառաջ կը գան, զուտ

արուեստական դասաւորութիւնք, որք միտքը
 թեթեւցունելէն զատ ուրիշ օգուտ չունին,
 և շնտիակ դասաւորութիւնք որք բնական
 գիտութեանց ամենաբարձր նպատակներէն
 մին են :

Իոր պայմանները : Լաւ դասաւորութեան մը
 պահանջած ընդհանուր պայմանն է հասկա-
 նալ ամեն բան և բան մը չենթադրել : Բայց
 բնական դասաւորութիւնները ատկէ զատ
 մասնաւոր կանոններու ենթակայ են որոցմէ
 դերժ են արուեստականները :

Առարկայներու իւրաքանչիւր տեսակները
 կամ յատկութիւնը կրնայ դասաւորելու գոր-
 ծածուիլ երբ միայն կարգին առաւելութիւն-
 ները կը փնտռուին : Կրնամ, օրինակի համար,
 Դասաւորել բոյսերը, բունին հաստութեան,
 տերեւներու մեծութեան, ծաղիկին գոյնին
 կամ ձեւին, առէջներու թիւին, բժշկական
 յատկութեանց, եւայլն համեմատ : Բայց բնա-
 կան դասաւորութիւնը չներբեր որ շատ մը
 յատկութեանց մէջէն ուղածնիս ընտրենք :

Հատ մը միայն կայ որ ճշմարիտ է : Ուստի
 բնաբանը պարտական է յառաջուց գնահա-
 տել փորձառութեան և իմաստասիրութեան
 օգնութեամբ, առարկային զանազան մասե-
 րուն վերբերական կարեւորութիւնը : Այս է
 կենդանոս հսկաստակութեան սկզբունքը զոր առա-
 ջին անգամ Լօրան տը թիւստիէօ հաստատեց

և զոր, Գիւլիէ հանրացնելով բնական զի-
տութեանց կերպարանքը նորոգելու պատ-
ճառ եղաւ :

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԳ

ՄԵԹՈՏԻ ՎՐԱՅ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՅ ՋԱՆԱԶԱՆ
ԿԱՐԳԵՐՈՒՆ ՄԵՋ

Թ Ի Ի 32

1. Մըն է բնական գիտութեանց մեջ մարդոց հե-
տեւած մեթոտը եւ որո՞նք եւ ի՞նչ կանոնները. — 2.
Չափաբերական գիտութեանց մեջ գործածուած մեթոտը
նըն է, ի՞նչ է առածը եւ որո՞նք եւ սպասցողութեան
զանազան ձևերը. — 3. Մըն է բարոյական գիտու-
թեանց մեթոտը : —

1. Բնական գիտութիւնը : Գիտողութեան կամ
փորձառական մեթոտն է միայն որուն կրնանք
հետեւել յաջողութեամբ մարդկային գիտու-
թեանց այն մասերուն մէջ որոց առարկայն
բնական երեւոյթներն են :

Այս մեթոտը երկու որոշ ձեւեր ունի, բուն
դիտողութիւնը և փորձը : Գիտել ըսել է ուշադրու-
թեամբ նկատել իրերը որք իրենք իրենցմէ
մեր տեսութեան տակ կ'ընկնին, առանց միտքը
կարենալու անոնց տեսքը փոխելու :

Փորձը, ուսուցուելիք երեւոյթները յառաջ
բերել կամ արուեստական կերպով փոփոխել
ըսել է, զոր կ'ընենք ուսումը աւելի գիւրիւն,
աւելի ապահով և աւելի արգասաբեր ընելու
համար : Գիտութիւններ կան յորս միտքը մի-
այն կը գիտէ այն որ է, կան այնպիսիներ ալ
յորս կ'ընայ բուն գիտողութեան կցել նաեւ
փորձը : Աստեղագէտը կը դիտէ, բնագէտը կը
գիտէ և կը փորձէ :

Կանոններ : Ամեն գիտողութիւն կ'ենթադրէ .

1° Մտքին համբերատար յառումը գիտ-
ուած առարկային վրայ, զօրաւոր և լուրջ
մտադրութիւն մը որ ուշադրութեան արժա-
նի որ և է պարագայ մը չփախցունելու .

2° Առարկային մասերուն յաջորդական և
մանրամասն քննութիւնը, անոնց ամեն յատ-
կութեանց հաւատարիմ վերլուծութիւնը .

3° Անոր մասերուն բազադրութիւնը, զորս
գիտողութիւնը, բազադատելու, մտեցնելու,
միացնելու է առանձին առանձին ուսնելէն
յետոյ :

Փորձն ալ բուն գիտողութեան ենթակայ
եղած ընդհանուր կանոններուն հպատակելէն
զատ պէտք է նաեւ ,

1° Փոյնել փորձը, այսինքն վերստին ընել
տարբեր պայմաններու մէջ, որպէս զի կարելի
ըլլայ ուսնիլ առարկայն իւր բոլոր կերպարան-
ներուն մէջ .

2° Տարածել փորձը, այսինքն աւելի ընդար-
ձակ կերպով, որով աւելի կը հաստատուին
արդէն ստացուած արդասիքները, եթէ ճշմա-
րիտ են և աւելի բացայայտ կ'ըլլան .

3° Հակափորձել, զոր օրինակ, տարբաղադ-
րութեամբ գտնելէն յետոյ թէ ջուրը բա-
ղադրուած է ջրածն է և թթուածն է, պէտք
է ջուր շինելու նայիլ արուեստական կերպով
այդ երկու տարրները բաղադրելով :

2. Չարագիտական գիտութիւնք : Չարագիտա-
կան գիտութեանց մէջ գործածուած մեթոտը
ընծայութիւնն է որ ընդհանուր ճշմարտութենէ
մը ուրիշ ճշմարտութեան մը կ'իջնէ : Այսպէս,
երկրաչափութեան մէջ տեսութիւնները կը կազ-
մեն շղթայ մը որուն մէջ հաստատուած ճշմար-
տութիւնները կը ծառայեն գտնելու նորեր
որք առաջիններուն մէջ պարունակուած էին :

Ընծայութեան սկզբնակէտը ստոյգ սկզբ-
բունքներ ըլլալու են, որք առաջները և
սահմաններն են : Ուրեմն այս տեղ երեք բա-
ներ կան նկատուելու, 1° Առաջներու բնու-
թիւնը . 2° Սահմանին կանոնները . 3° Ապա-
ցուցութեան կանոնները :

Առաջ : Առաջը ինքնին բացայայտ ճշմար-
տութիւն մ'է, զոր ոչ փորձառութիւնը, ոչ
ալ իմաստասիրութիւնը կը գտնեն, առաջին,
հանրական և հարկաւոր ճշմարտութիւն մ'է :

Ամեն գիտութեանց խարխիւր առաջներ կը

գտնուին, բնագիտութեան, բարոյականի,
քերականութեան և բնազանցութեան առաջ-
ներ կան, զոր օրինակ թէ ամեն իրողութիւն
պատճառ մ'ունի, թէ բարին տարբեր է չա-
րէն, և թէ պարտական ենք կատարել բա-
րին, և այլն :

Ապացոյցութիւն : Ապացուցութիւնը ուրիշ բան
չէ բայց եթէ նոյն ինքն ընծայութիւնը որ ըս-
տոյգ սկզբունքներու վրայ շինելով հաւասա-
րապէս ստոյգ հետեւութեանց կը յանդի :

Ապացուցութեանց մէջ ոմանք ուղղակի են,
այսինքն իրենք իսկ կը պատշաճին իրերուն,
և կը հաստատեն թէ են կամ չեն, ոմանք ալ
անուղղակի են, որք կը հաստատեն թէ այս ինչ
բանը այսպէս է ուրիշ կերպ ըլլալուն անտե-
ղութիւնը ցուցնելով, ասոնք անտեղութիւնն ապա-
ցուցութիւններ են :

Փիլիսոփայները կը բաժնեն դարձեալ ապա-
ցուցութիւնները յստաջագոճ և յետևագոճ . ա-
ռաջինները իմացողութեան զուտ ծանօթու-
թեանց վրայ հիմնուած են, մինչդեռ վեր-
ջինները գլխաւորապէս փորձառութենէն հան-
ուած կը թուին : Այսպէս Աստուծոյ գոյու-
թիւնը կրնայ հաստատուիլ թէ բոլոր մարդոց
մտքին վրայ փորագրուած իւր գաղափարու-
վը, որ յստաջագոճ ապացոյց մ'է, և թէ ա-
բարջութեան հրաշալիքներովը որ յետևագոճ
ապացոյց մ'է :

3. Բարոյական գիտութիւն : Ինչ որ ալ ըլլայ գիտութեան մը տարածութիւնը , երբէք ուրիշ բան չպարունակեր բայց եթէ ճանչնալիք իրողութիւններ և լուծելիք խնդիրներ : Այս նկատմամբ բարոյական գիտութիւններն ալ չեն տարբերիր մարդկային գիտութեանց միւս ճիւղերէն : Արդ , իրողութիւնները ճանչնալու միջոցը գիտողութիւնն է . և ինչպէս լուծելու է խնդիր մը . — Իմաստասիրութեան ձեռքով : Ուրեմն բարոյական գիտութեանց մեթոտը բոլորովին գտնուած է որ է իմաստասիրութեան և գիտողութեան միաւորութիւնը :

Երբ փիլիսոփայն կ'ուզէ ճանչնալ հողին , անոր գործողութիւնները , անոր կարողութիւնները գիտելու է :

Երբ կ'ուզէ աստուածային գոյութեան և մեր վախճանին դաղանեաց խորը թափանցել՝ իմաստասիրութեան զօրութեան վտահելու է :

Եթէ փիլիսոփայն միայն իմաստասիրէր՝ ըստ դիպաց պիտի իմաստասիրէր և ընդհուպ պիտի կորսուէր սնոտի ենթանդրութեանց մէջ . եթէ միայն գիտէր , ամենէն բարձր , ամենէն կարեւոր ճշմարտութիւնները ճանչնալէ հրաժարելու էր որք փորձառութեան տակ չեն ընկնիր :

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ

ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ՎԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԴՈՑ
ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԻՄԱՍՏԱԿՈՒԹԻՒՆՔ

Թ Ի Ի 33

1. Ի՛նչ է մարդոց վկայութեան հեղինակութիւնը եւ ի՛նչ պայմաններով օրինաւոր է . — Ի՛նչ է մոլորութիւնը . — 3. Ի՛նչ կը նշանակի իմաստասիրութիւն եւ որ՛նք են իմաստասիրութեան զանազան տեսակները . — 4. Որ՛նք են մեր մոլորութեանց պատճառները եւ ի՛նչ միջոցներ կան սենց առաջն առնելու : —

1. Վկայութիւն : Մարդոց վկայութիւնը մտքին համար բնական շարժառիթ մ'է հաւատալու , տղան կը հաւատայ բնագոյուցմով և մարդը խորհրդածութեամբ : Մարդոց վկայութիւնը երկու բան կը պարունակէ , իրողութիւնները և վկայները :

Իրողութիւնները պէտք է որ կարելի , դիտելի և հրապարակային ըլլան : Իսկ վկայները պէտք է որ ոչ խորոսած ոչ ալ խորոսող ըլլան , եթէ խնդիրը իրողութեանց վրայ է . իսկ եթէ գիտութեան վրայ է՝ պէտք է նաեւ ձեռնուս և լուսաւորութեամբ վերագոյն ըլլան : Վկայութեան գնահատութեան մէջ մեր գլխաւոր առաջնորդներն են փորձառութիւնը և բանը : Անոնցմով կը քննենք իրողութեանց կարելի-

ութիւնը , անոնց յատկութիւնները և հրապարակային ըլլալը . անոնցմով , կարելի եղածին չափ կը ճանչնանք թէ արդեօք վկայն խաբուած է եթէ զմեզ խաբել չուզեր , վերջապէս , թէ արդեօք իւր ձեռնհասութիւնը և լուսաւորութեամբ բարձրագոյն ըլլալը բաւական հաստատուած է որպէս զի հաւատանք իւր խօսքերուն :

Սկեպտականներն մերժած են մարդոց ընդհանուր վկայութիւնը , բայց սկեպտականութիւնը իմացականութեան սպանումն է : Ուրիշներ ալ ճշմարտութեան միմիակ նշանը այդ վկայութիւնը համարեցին , որ ճշմարտութեան սկզբունքը ենթադրել ըսել է , մինչդեռ անոր հետեւութիւնն է :

Ուրեմն մարդոց վկայութեան հեղինակութեան նուիրագործումը միայն փորձառութեամբ և բանով կ'ըլլայ :

2. Մոլորութիւն : Մոլորութիւնը դատողութիւն մ'է որով կը հաստատենք ինչ որ չէ , ուրիշ խօսքով , սխալ դատողութիւն մ'է : Կը մոլորիմ , օրինակի համար , երբ կը դատեմ թէ Արեւը կը դառնայ երկրիս շուրջը , վասն զի կը հաստատեմ շարժում մը որ տեղի չունի : Ուրեմն երկու տարրներ հարկաւոր են մոլորութիւնը հաստատելու համար , առաջինը , չեղած ըլլալուն յղացումը . երկրորդը , հաստատութիւնը թէ ինչ որ չէ՝ է իրապէս : Ասկէ

կը հետեւի թէ , ճիշդը խօսելով , սխալ գաղափար չկայ , վասն զի գաղափարները , առանձին առնուած , որ և է հաստատութիւն մը չեն պարփակեր :

Մոլորութիւնը չիթմուելու չէ սոցիալութեան հետ : Տգիտանալ , չգիտնալ է , և , հետեւաբար որ և է դատողութիւն չընել : Խաբուել , սխալ գիտնալ է : Հասարակութիւնը աւելի սոգէտ է քան մոլորեալ , վասն զի չգիտեր և չգիտցածին վրայ դատողութիւն ընելու չաշխատիր :

3. Իմաստակոթիւն : Մեր մոլորութեանց մէջ ամենէն ծանրները և ամենէն յաճախ պատահածները անոնք են որք իմաստասիրութեան գործածութենէն կը ծնին : Ընդհանրապէս իմաստակոթիւն կամ ծեքսպատութիւն կը կոչուին . իմաստակութիւն , երբ միաքը կամաւ և զուրիշը խաբելու դիտումով կընէ , ծեքադատութիւն , երբ բարեմտութեամբ տեղի կ'ունենան : Ուրեմն իմաստակութեան և ծեքադատութեան մէջ սա տարբերութիւնը կայ որ մին միայն տրամաբանութեան կանոններուն դէմ կը մեղանչէ , մինչդեռ միւսը տեսակ մը ստախօսութիւն է զոր կը դատապարտէ բարոյականը :

Տրամաբաններու մեծագոյն մասը երկու կարգ իմաստակութեան կը զանազանեն , քերականութեան և տրամաբանութեան :

Քերականութեան իմաստակորթ խնկերը կը զեղծանին բառերու երկդիմութեամբը, բաժանեալ մտքէն բաղադրեալին, այլափոխ իմաստէն ուղիղ իմաստին, սեռէն տեսակին անցնելով, և փոխադարձաբար: Քերականութեան իմաստակութեանց մոլութիւնն է որ միջին եզրը մի և նոյն նշանակութիւնը չպահեր մեծագոյնին և փոքրագոյնին մէջ և հետեւաբար հաւաքաբանութիւնը փոխանակ երեք գաղափարներ պարունակելու չորս կը պարունակէ երեք բառերով բացատրուած: Կը խորշին կամ կը լուծեն այս տեսակ իմաստակութիւնը իւրաքանչիւր բառի իրեն սեպհական նշանակութիւնը տալով:

Տրամաքանութեան իմաստակորթ խնկերը բառերէն աւելի իրերուն վրայ են, չորս գլխաւոր տեսակներու կրնան վերածուիլ.

1°. Տգիտութիւն խնկոյն: Հաստատել է այն բանը որուն վրայ չէ խնդիրը: Այսպէս խնդիրը այս ինչ բանին վրայ եղած ատեն ուրիշ բանի մը վրայ կը խօսինք:

2°. Կրկնումն սիգրակ: Խնդիրը ուրիշ բառերով ըսել է այս ալ: Կը հարցուի թէ ինչո՞ւ խաշխաշը կը քնացնէ, կը պատասխանուի, վասն զի քնածու զօրութիւն ունի:

3°. Տգիտութիւն պատճառին: Այս ալ պատճառ համարել է այն որ պատճառ չէ, օրինակի համար հաւատալ աստեղագէտներուն հետ թէ

երկնային համաստեղութիւնները կ'ազդեն մարդուն կենաց վրայ, կամ Ժ. Ժ. Ռուսոյին պէս բարուց ապականութիւնը գրականութեան մշակութեան տալ:

4°. Անխատար թուարկութիւն: Անխատար բաժանումէ մը ընդհանուր հետեւութիւն մը հանել է այս: Այս իմաստակութիւնը կ'ընենք յաճախ երբ զանց կ'ընենք համրել բոլոր այն կերպերը որոյմով կրնայ պատահիլ բան մը, և սակայն կ'եզրակացնենք իւր թէ կատարեալ ըլլար մեր թուարկութիւնը, զոր օրինակ եթէ ըսուէր. Արեւը, հաստատուն աստղերը, և այլն, լուսաւոր մարմիններ են, ուրեմն բոլոր աստղերը լուսաւոր մարմիններ են:

5°. Դատել բան մը անոր իրական համարելով ինչ որ պատահական է միայն: Այս ալ մասնաւորէն ընդհանուրը եզրակացնել է, զոր օրինակ, եթէ ըսուէր. Քանի մը բժիշկներ որ խաչներ կը գործեն, ուրեմն պէտք է արհամարհել բժշկութիւնը: Մարդիկ կը զեղծանին գիտութեամբ և արուեստներով, ուրեմն արդիւնք է զանոնք:

6°. Քանի մը նկատումներով միայն ճշմարիտ եղածէն բացարձակապէս ճշմարտին անցնիլ. այս ալ յարտերականէն բացարձակը եզրակացնել է, օրինակի համար, եթէ ըսուէր Եպիկուրեանց հետ. Աստուածները մարդկային կերպարան ունին, վասն զի անկէ գեղե-

ցիկը չկայ , և թէ ինչ որ գեղեցիկ է յաստուած պէտք է ըլլայ :

4. Մոլորութեանց պատճառներ : Մոլորութիւնը երկու կերպ է , կամ իրերուն վրայ կը տեսնենք իրենց ունեցածէն աւելի և կամ իրենց ունեցածէն պակաս : Մոլորութեան ընդհանուր պատճառը կամ մեր կարողութեանց անկատարութիւնը և կամ անոնց յուսի գործածութիւնն է .

1. Բնական , իմացական կամ բարոյական զգայնութիւնը չատ մը մոլորութեանց կը տանի զմեզ : Զգայարանները զմեզ կը խաբեն մարմնոց նկատմամբ , անոնց տարածութեան , ձևերն և այլն վրայ : Քառակուսի աշտարակ մը հեռուէն տեսնուած ատեն կլոր կ'երեւայ , ջուրին մէջ ընկղմուած գաւաղան մը խորտակուած կ'երեւայ մինչ ուղիղ է : Այս տեղ շոշափելիքը կ'օգնէ տեսութեան իւր փորձառութեամբը և հոգին կ'ընէ դատողութիւն մը որ կ'ողզէ այն մոլորութիւնը յորում աչերն ընկան : Իմացական և բարոյական զգացումները որ մեր բարի կամ չար կիրքերուն համակրութեան կամ հակակրութեան ազբիւրներն են՝ մեզի համար մոլորութեանց արդասարեք պատճառ մը կ'ըլլան : Համակիր առարկայի մը վրայ ամեն բան բարի կը թուի , իսկ հակակիր առարկայի մը վրայ ամեն բան չար կը թուի . անձերէն իրերուն , սկզբունքներուն

կ'անցնինք , և մէկ մոլորութենէ ուրիշ ազանդիկամ կուսակցութեան հազար մոլորութեանց մէջ կ'ընկնինք , որոցմէ զմեզ կրնայ ազատել միայն բանը մտադրութեան առաջնորդութեամբ :

2. Իմացականութիւնը երբ գէշ կը գործածուի յաճախ կը մոլորի : Այսպէս դատողութիւնը կրնայ մոլորիլ հանդիսութեամբ . վասն զի արտաքին երեւոյթները յաճախ հակառակ են իրականութեանց . մակածութեամբ , վասն զի երբեմն կը պակսի տեղողութիւնը այն երեւոյթներուն որոց կ'ընծայենք զայն . մարդկային վկայութեան շնորհած նուազ բանաւոր վստահութեամբ , վերջապէս զգայնութեամբ որ զմեզ կ'առաջնորդէ , ինչպէս տեսանք , նախապաշարումներու , աղանդի կամ կուսակցութեան ատելութեանց :

Անոնցմէ խորշիկո միջոցներ : Փորձառութիւնը և իմաստասիրութիւնը զմեզ կը պահպանեն հանդիսութենէ և մակածութենէ յառաջ եկած մոլորութիւններէն . տարակոյսը , ոչ բացարձակ , այլ մեթոտական , մարդոց վկայութենէն յառաջ եկած մոլորութիւններէն , և բարոյականը , այն մոլորութիւններէն յորս կը ձգեն զմեզ մեր կիրքերը :

Մոլորութենէ ազատ մնալու համար , մանաւանդ պարտինք այն ատեն միայն դատել երբ կիրք չեն իշխեր մեր վրայ և ազատ ենք ամեն նախապաշարումէ :

ԲԱՐԻՆ

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԳ

Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

ՍԿԶՐՆԱԿԱՆ ԺԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թ Ի Ի 32

Ի՛նչ է բարոյականը, որն է սնոր հիմը, եւ ի՛նչ պէս կը բաժնուի:

Մտնման: Բարոյականը կամքին օրէններուն գիտութիւնն է, որ կ'ուզղէ մեր գործունէութիւնը բարւոյն ճամբուն մէջ:

Բարոյականը այն է կամքին՝ ինչ որ է տրամաբանութիւնը խորհուրդին, մին կ'ուզղէ մեր իմացական կարողութիւնները իմացականութեան տարով մեթոտներ, միւսը կ'ուզղէ մեր գործունէութիւնը, կամքին տարով կանոններ:

Հիմը: Բարոյականին տուած կանոնները բարւոյ եւ չարի, արդարի եւ անարդարի զանազանութեան վրայ հիմնուած են, զանազանութիւն որ ամեն միտքերու մէջ փորագ-

րուած է. բնական օրէն մ'է որ կ'ըսէ իւրաքանչիւր մարդու. Ըրե՛ ինչ որ բարի, ինչ որ արդար է, խորշէ սնկի որ չար, որ սնկրատ է:

Օրէնը որ այդպէս կը խօսի մեզ, զմեզ կը ստիպէ հնազանդիլ անոր, այդ ստիպումը Պարտն է:

Պարտուց գիտութիւնը կը կոչուի ընդհանոր բարոյական:

Արդ, մարդ զգայուն, իմացական եւ ազատ զօրութիւն մ'է, այդ զօրութեան գործածութիւնը զայն յարաբերութեան կը դնէ իւր անձին հետ, որ բաղկացած է մարմնէ մը եւ հոգիէ մը, իրեն նման անձերու հետ, վերջապէս գերագոյն անձի մը հետ, այսինքն իւր Ստեղծողին հետ՝ բոլոր այդ անձերը իրաւունքներ ունին զորս յարգելու պարտական է, ատկէ յառաջ կը գայ մասնաոր կամ գործնական բարոյականը որ իրաւունքներ պարունակող պարտուց գիտութիւնն է:

Բաժանում: Դործնական բարոյականը երեք հատուածներու կը բաժնուի մարդուն յարաբերութեան մէջ եղող անձանց համեմատ. 1° Անհատական բարոյական կամ պարտք մարդոյ առ ինքն. 2° Ընկերայական բարոյական կամ պարտք մարդոյ առ նմանս իւր. 3° Կրօնական բարոյական կամ պարտք մարդոյ առ Աստուած:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲԱՐՈՅՈՎՈՒՆ

ԶԱՆԱԶԱՆ ՇԱՐԺԱՌԻԹՔ ՄԵՐ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԵԱՆՑ ,
ԲԱՐՈՅՈՎՈՒՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ , ԶԱՆԱԶԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԲԱՐԻՈՅՆ ԵՒ ԶԱՐԻՆ

Թ Ի Ի 35

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐԺԱՌԻԹՆԵՐ

1. Ի՞նչ ըսել է շարժատիժ գործողութեան եւ սրն՝
եւ . — 2. Կարելի՞ է մեկի վերածել զանոնք . — Ի՞նչ
է իրենց վերքերակաւ կարեւորութիւնը : —

1. Շարժատիժ գործողութեան : Ընդհանուր կեր-
պով գործողութեան շարժատիժ կը կոչուին բոլոր
անոնք որք զմեզ գործելու կը դրդեն : Շար-
ժատիժը կը տարբերի կարողութեանն սա մտքով
որ կարողութիւնը մեր մէջ գործելու սկզբ-
բունքն է , մինչդեռ շարժառիթը զայն դըր-
դողն է :

Գործալուծեան երեք շարժառիթներ կ'ո-
րոշուին . նսնոյք , օգտակարութիւնը , ստիպումը
կամ պարսպ :

Հաճոյքի եւ օգտակարութեան դրդիչները
թէեւ շատ զօրաւոր այլ ստիպողական չեն :
Գիտակցութիւնը մեզ կը հաստատէ թէ մենք
օրինաւորապէս կրնանք դիմադրել հաճոյա-

կանին եւ զոհել օգտակարը : Այսպէս չէ ար-
դարին համար : Պարտուց դրդիչը մեզ կ'ստի-
պէ եւ երբ չենք կատարեր անոր թելադրածը
խիղճը (բարոյական դիտակցութիւնը) զմեզ
կը յանդիմանէ :

2. Կարելի՞ է մեկի վերածել զանոնք : Մեր գոր-
ծողութեանց երեք շարժառիթները այնքան
տարբեր են իրարմէ որ կարելի չէ մեկի վե-
րածել զանոնք , ինչպէս կարծեցին մի քանի
փիլիսոփայներ :

Հաճոյականը կրնայ չըլլալ ոչ օգտակար , ոչ
ալ արդար . օգտակարը կրնայ չըլլալ ոչ ար-
դար , ոչ ալ հաճոյական , վերջապէս արդարը
կրնայ չըլլալ ոչ հաճոյական ոչ ալ օգտակար :
Եթէ արդարը մեզ կը տայ հաճոյք , բոլորո-
վին բարոյական հաճոյք մ'է այդ որ չկրնար
չիտթուիլ նիւթական հաճոյքին հետ : Բաց
այտի , եթէ բնականապէս ստիպուած ըլլա-
յինք հնազանդելու հաճոյքին եւ օգտակարին
պատուիրաններուն՝ ամեն անգամ որ այդ օ-
րէնին զանցառու գտնուէինք խիղճը զմեզ
պիտի յանդիմանէր , որ տեղի չունենար : Ու-
րեմն պարտուց հիմը ոչ հաճոյականը ոչ ալ
օգտակարն է , եւ եթէ բնութիւնը մեզ կը
դրդէ գոհացնել մեր կիրքերը կամ մեր շահը ,
խիղճն ալ մեզ կ'ըսէ թէ ամեն բանէ յառաջ
պէտք է գոհացնել արդարութիւնը :

3. Իրենց վերքերակաւ կարեւորութիւնը : Մեր

գործողութեանց շարժառիթներէն ամենէն նուազ կարեւորը հաճոյքն է, թէեւ ամենէն աւելի անոր մտիկ կ'ընենք: Օգտակարութիւնն ալ հաճոյքէն աւելի բարոյական արժէք չունի, այդ արժէքը միայն արդարութիւնն ունի որ այդ պատճառաւ առաջին կարգը բռնած է:

Մարդ երբ իւր շահը կը նկատէ անձնատէր կամ խոհեմ է, այն ատեն միայն առաքինի է երբ իւր պարտուց կը հնազանդի:

Թ Ի Խ 36

Որո՞նք են այն բարոյական երեւոյթները որոց միայ կը նաեզին բարոյ ու շարի զանազանութիւնը, բարոյական օրէնք կամ սահմանը, եւ ո՞րն է բարոյական գաղափարաց սկիզբը:

Զանազանութիւն բարոյ եւ շարի: Բարւոյ եւ շարի, արդարի եւ անարդարի զանազանութիւնը ամեն մտքերու մէջ կայ, անհերքելի իրողութիւն մ'է այն:

Գործ մը երբ բարւոյ ծանօթութեան յարմար կը թուի մեզ՝ անկէ յառաջ կը դայ բարոյական հաճոյք մը, ներքին գոհունակութիւն մը, եւ յարգանք առ անձն եւ առ այլս: Իսկ երբ գործողութիւնը շարին ծանօթութեան յարմար թուի՝ անկէ յառաջ կը դայ բարոյական տհաճութիւն մը, խղճի խայթ եւ արհամարհանք առ անձն եւ առ այլս: Այս

կրկին զգացման հիմը մարդուն ազատութիւնն է, որ միշտ բարին ընելու կարող ըլլալով՝ կրնայ չար ընել, եւ անոր արդիւնքը եղող այդ կրկին գատողութիւնն ալ բարոյական գիտակցութիւնը կամ խիղճը կ'ընէ: Բարոյական գատողութիւնը կը յառաջէ քան զբարոյական զգացումը: Այս կերպով բարւոյ եւ շարի գաղափարին սկզբունքը այդ զգացման մէջ, այսինքն այս կամ այն գործողութենէն յառաջ եկած հաճութեան կամ տհաճութեան մէջ չէ:

Բարւոյ եւ շարի գաղափարը մարմնոյն զգացած հաճոյքէն կամ ցաւէն ալ յառաջ չգար, ապա թէ ոչ ամեն հաճոյք բարիք մը եւ ամեն ցաւ շարիք մը պիտի ըլլար: Այս դրութեան մէջ, ներքին գոհունակութիւնը եւ յարգանքը գրէթէ միշտ մոլութեան եւ ոճիրի համար պիտի ըլլային, խղճի խայթը եւ արհամարհանքն ալ գեղեցիկ գործերու եւ առաքինութեան համար պիտի ըլլային:

Նուազ զղուելի բայց ոչ նուազ անտեղի կ'ըլլար բարւոյ եւ շարի գաղափարը աւանդական գաղափար մը համարելը: Արդարեւ, եթէ այդ ծանօթութիւնը միայն մարդերէն փոխանցուած ըլլար՝ աւանդութեամբ չընդունող մէկը չպիտի ունենար այդ գաղափարը կամ աւանդութեան սահմաններուն մէջ պիտի փակուէր: Արդ, չկայ մէկը, քաղա-

քակիրթ կամ բարբարոս, որ իւր հոգւոյն խորը չունենայ բարւոյ և չարի կենդանի գաղափարը: Ուրեմն այդ գաղափարը մեր բնութեան յարակից է: Մի և նոյն բանն է նաեւ ստիպման կամ խարոյական օրէնքն համար: Բարւոյ և չարի գաղափարը գիտակցութեան երեւելուն հետ գիտակցութիւնը ստիպողական կը դատէ անոր օրէնը և կամքին վրայ կը դնէ իբր գերադոյն կանոն մը ուրիշ մարդչկրնար պրծիլ առանց յանցաւոր ըլլալու: Օրէն յաւիտենական և անբռնաբարեղի այն ատեն իսկ երբ կը բռնաբարուի, օրէն անչարժ և հանրական: Այդ օրէնը պարտքն է: Այս օրէնի յարմար գործը առաքիւնութիւն կը կոչուի: Այդ օրէնը կատարելու չափովը առաքինի ենք: Բարոյական գաղափարներու ճշմարիտ աղբիւրը այն լոյսին մէջ է զոր Աստուած դրած է մեր մէջ և որ շուն կը կոչուի:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՍՐԳԻՒՆՔ ԵՒ ԱՊԱՐԴԻՒՆՔ, ՊԱՏԵՃՔ ԵՒ ՎԱՐՁՔ,
ՎԱԻԵՐԱՑՈՒՄՆ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆԻ

Թ Ի Ի 37

1. Ի՛նչ է արդիւնքն ևս այսարդիւնքն. — 2. Ի՛նչ են պատիժք ևս վարձք. — Ի՛նչ իմանալու է վաւերացոտն խարոյականի շտեղծի: —

1. Արդիւնք ևս այսարդիւնք: Պարտուց ծանօթութիւնը իւր ետեւէն կը բերէ ուրիշ ծանօթութիւն մը որ զայն կը լրացնէ և կը հաստատէ: Երբ մէկը պարտք մը կը կատարէ զոհելով հաճոյքը կամ օգտակարութիւնը, բանը, գիտակցութեան հետ համաձայն, կը հռչակէ թէ գործը արդիւնատուր, բարոյական կամ առաքինի է, ընդհակառակն, երբ մէկը կը զոհէ պարտքը հաճոյքին կամ օգտակարութեան, մի և նոյն ձայնը կը հռչակէ թէ գործը այսարդիւնատուր, անբարոյական կամ մոլեկան է: Այսպէս, նա որ բարիք կը գործէ, որ իւր պարտքը կը կատարէ, արժանի է երջանկութեան. նա որ չարիք կը գործէ, արժանի է ապերջանկութեան:

Այս դատումն է արդեան ևս այսարդեան սկզբունքը:

Ամեն բարոյական գաղափարներու պէս ա-

տոր ալ կնիքը բացայայտութիւնը, հանրականութիւնը, հարկաւորութիւնն է: Ապացուցութիւնը չկրնար անոր ոյժը աւելցունել, ոչ ալ առարկութիւնները կրնան տկարացնել, այլ բնականապէս տպուած է ամեն մարդոց մտքին մէջ, որոցմէ ամենէն ոճրագործներն իսկ չեն կրնար խապառ խուսափիլ իրենց գիտակցութեան վճիռէն:

2. Պատիժք նո Վարձք: Վարձքը արժանաւոր երջանկութիւն մ'է. պատիժը արժանաւոր ապերջանկութիւն մ'է: Եթէ առաքինութիւնը արժանաւոր գործ մը կ'ընէ՝ վարձք մը իրեն կը ձգէ, եթէ մոլութիւնը անարժան գործ մը կ'ընէ՝ պատիժ մը իրեն կը ձգէ, հարկաւոր յարաբերութիւն մը կայ սա երկու ստաքիմոթիոն և Վարձք և սա միւս երկու մոլութիւն և պատիժ բաւերուն մէջ:

Առաքինութիւնը կը գտնէ իւր վարձը իւր գիտակցութեան, մարդոց և Աստուծոյ երբեակ հաւանութեան մէջ:

Բարոյական գոհունակութիւնը կամ խղճի խայթը բնաւ չպակսիր մեր մէջ, բայց մարդիկ միշտ արդար չեն, երբեմն կը պատահի որ առաքինութեան արժանի եղած վարձքը ոճիրին կը տան և առաքինութեան կը տան ոճիրին արժանի եղած պատիժը: Այդ է յարոյսիս շարիք կոչուածը որուն բացատրութիւնը կը գտնուի մեր իսկ վախճանին մէջ, այ-

սինքն այն վարձատրութեան մէջ զոր աստուածային արդարութիւնը պահած է բարիներուն և այն պատիժին մէջ զոր պահած է չարերուն: Ուրեմն մոլութեան յաջողութիւնները չեն կրնար խուսովել փելիսովայն, որ գիտէ թէ եթէ մարդկային արդարութիւնը առօրեայ է՝ աստուածային արդարութիւնը յաւիտենականութիւնն ունի իւր առջև:

3. Վաւերացումն: Օրէնքի մը գործադրութեան համար սահմանուած պատիժներու և վարձուց ամբողջութիւն մը Վաւերացումն կը կոչուի:

Վաւերացումը շիթութեւնը չէ ստիպման հետ: Ստիպումը բանին մէկ յղացումն է որ կը դատէ թէ այս ինչ բանը ընելու ենք կամ ոչ: Վաւերացումը կ'ենթադրէ արդեան և ապարդեան ծանօթութիւնը, բայց գլխաւորապէս զգայնութեան կը դիմէ: Առաջինը մեզ առաքինութեան կը դրդէ նոյն իսկ առաքինութեան գեղեցկութեան պատճառաւ, երկրորդը, հաճոյքի հրապոյրովը և վշտին երկիւղովը: Զգայուն էակներ ըլլալով՝ մեր կիրքերը շատ յաճախ զմեզ մեր պարտուց չաղէն կը հանեն. վաւերացման պաշտօնն է հակակշիւ ըլլալ կիրքերուն և նոյն իսկ զգայնութիւնը դըրդել պարտքը կատարելու: Բարոյական օրէնքին վաւերացումները կը կազմեն վարձուց և պատժոց ընդարձակ դրութիւն մը, որք կը պարունակեն իրենց մէջ մարդուն բոլոր պարտքերը:

Հետեւեալներն են .

1° Չանազան ազգերու մէջ եղած վարձա-
հատոյց և պատժական օրէնները :

2° Համակրութեան , յարգանաց , պատուե-
լու , զարմացման և հիացման դպցումները
զորս առաքինի գործերը կը գրգռեն , մինչ-
դեռ անհաւատարմութիւնը , կարծրասրտու-
թիւնը և անիրաւութիւնը ամեն տեղ արհա-
մարհանքէ և ցասումէ զատ ուրիշ բան չեն
քաղեր :

3° Խղճի հաճոյքները և խայթերը :

4° Աստուծոյ արդարութիւնը որ մեր առ-
ջեւ կը փայլեցնէ ապագայ կենաց մխիթարա-
կան միանգամայն և սոսկալի պատկերը :

Բարի մարդուն պահուած այս վարձերը և
չարին անխուսափելի պատուհասները մեզ կը
սովրեցնեն թէ եթէ շահին և պարտուց մէջ
մեծ խտիր կայ՝ սակայն երբէք իրարու հա-
կառակ չեն ընդհանուր կերպով մը , այլ օգ-
տակարին և պարկեշտին մէջ սերտ յարաբե-
րութիւն մը կայ :

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԲԱՐՈՅՈՒԿԱՆ

ԲԱԺԱՆՈՒՄԵ ՊԱՐՏՈՒՑ, ՊԱՐՏԻ ՄԱՐԴՈՅ
ԱՌ ԱՆՁՆ, ԱՌ ՆՄԱՆԻՍ ԵՒ ԱՌ ԱՍՏՈՒԱԾ

Թ Ի Ի 38

Խննդի գործնական յարոյսիւնը եւ խնայեալ կը թաժ-
նոյն մարդուն պարտքերը : —

Գործնական յարոյսիւն : Գործնական բարոյա-
կանը ամբողջութիւնն է այն պարտուց զորս
պարտական ենք կատարել կենաց զանազան
վիճակներուն մէջ : Յարաբերութիւններ ու-
նինք մեր անձին , մեր նմաններուն և Աստու-
ծոյ հետ :

Թաժանոսն պարտոց : Մարդուն յարաբերու-
թեանց համեմատ գործնական բարոյականը
երեք հատուածներու կը բաժնուի . 1° Անհա-
տակալ յարոյսիւն , կամ պարտք մարդոյ առ
ինքն . 2° Բնկերական յարոյսիւն , կամ պարտք
մարդոյ առ նմանին իւր . 3° Կրօնական յարոյս-
իւն , կամ պարտք մարդոյ առ Աստուած :

Որո՞նք են պարտոց եւ իրաւանց ստեղծող իւրեաները .
Խննդի արդարութիւնը եւ ո՞րն է յարոյսիւն ազատու-
թեան տանիւնը : —

Իրաւունք եւ պարտք : Պարտուց ամեն գաղա-

փար, իբր ստիպումն դրուած ազատ մարդուն վրայ իւր մէջ կը բովանդակէ իրաւունքի մը գաղափարը ի փոխարէն: Արդարութեան ըզկըզբունքն ալ այս է:

Երբ մարդ կ'սկսի ինքզինք որոշել զինք չըրջապատող էակներէն, երբ ինք իր վրայ գիտակցութիւն կ'ունենայ իբր բանաւոր և ազատ գործուածութիւն, մէկ խօսքով, երբ ինքզինք կը ճանչնայ իբր անձ, ատով իսկ կը բարձրանայ իրաւունք ծանօթութեան: Մարդուն անձնականութեան պայմանները արդարև իւր իրաւունքներն են: Ուրեմն իրաւունքներ ունիմ, բայց միայն ես ունիմ: Երբ ես ինձ մտիկ կ'ընեմ, երբ ես զիս կ'ունիմ՝ կը տեսնեմ, կ'զգամ որ բնութիւնը տուած չէ ինձ իրաւունք մը զոր տուած չըլլայ ուրիշ մարդոց ալ որք ինձի պէս մարդկութեան բաղկացուցիչ մասերն են, և անոնք ալ ճիշդ ինձի պէս և ինձի չափ իրաւունքներ ունին: Բնական իրաւունք մ'ունիմ՝ ազատ ըլլալու այսինքն ազատապէս զարգանալու երկնից ներքև, ուրեմն ամեն մարդիկ ալ հաւասարապէս ինձի չափ և ինձի պէս սոյն մի և նոյն իրաւունքն ունին: Արդ, այդ ամեն ազատ գործունէութիւններն իրարու հետ յարաբերութեան մէջ են, ամենն ալ նոյնական իրաւունքներ ունին, որք իրենց անձնականութեան պայմաններն են, և կը ձգտին գործա-

ծել իրենց իրաւունքներն գործողութեան կարելի եղածին չափ ընդարձակ շրջանակի մը մէջ: Ո՞վ պիտի կանոնաւորէ այդ գործունէութեանց բաղխումները որք թէև նոյն են իւրենց իսկութեան կողմանէ այլ այնքան տարբեր են իրենց ուղղութեան և անհատական զօրութեան մասին:

Բարոյական օրէնը պիտի ըլլայ այդ կանոնաւորիչը: Ուրեմն բարոյական օրէնը կը միջամտէ իրաւունքի գաղափարին մէջ իբր անոր կանոնաւորիչը երբ անիկայ կ'սկսի գործել յարտաքս: Բայց բարոյական օրէնը իւրաքանչիւր մարդոց իրաւունքը ուրիշ մարդոց իրաւունքին հետ յարաբերութեան մէջ եղած ատեն կանոնաւորելէն աւելի բան մ'ալ կ'ընէ: Զմեզ կ'ստիպէ ճանչնալ զայն մեր գիտակցութեան մէջ, անկէ կը գայ պարտոց գաղափարը, որ իրաւունք գաղափարին առնչական և անկէ անբաժանելի է: Բարոյական օրինաց բարձրագոյն գաղափարին միջամտութեամբ, իրաւունքի գաղափարը հարկաւորապէս կը ծնի պարտոց գաղափարը, որ իւր կարգին միշտ իւր մէջ կը բովանդակէ հարկաւորապէս իրաւունքի գաղափարը: Ուրեմն եթէ իրաւունքի գաղափարը նախապէս կը յղացուի իբր գաղափար մը զուտ բանին, անկախ ինք իւր մէջ, իւր բոլոր իրականութիւնը բարոյական օրէնէն կ'առնէ և անով կը կենդանանայ:

Պարտուց և իրաւանց այս հաստատ փոխա-
դարձութիւնը իւր մէջ կը բովանդակէ ստիպ-
ման ծանօթութիւնը, անկէ չտարբերիր: Ըսել
թէ իրաւունքի ծանօթութիւնը չկրնար ըլլալ
առանց պարտուց ծանօթութեան ըսել է թէ
ես ստիպուած եմ ուրիշին իրաւունքովը և
թէ գիտեմ մի և նոյն ժամանակ թէ իմ իրա-
ւունքս ալ կ'ստիպէ զուրիշը: Կը յարգեմ ու-
րիշին իրաւունքները, այդ իմ պարտքս է,
և կը պահանջեմ որ իմիններս ալ յարգեն,
այդ ալ իրաւունքս է: Այսպէս, իրաւանց հա-
ւասարութիւնը իւր մէջ կը բովանդակէ պար-
տուց հաւասարութիւնը, և պարտքն ուրիշ
բան չէ ըստ ինքեան բայց եթէ փոխադարձ
իրաւանց յարգանքը:

Ուրեմն ճշմարիտ է ըսելը թէ չկայ պարտք
առանց իրաւանց, ոչ ալ իրաւունք առանց
պարտուց: Պարտք և իրաւունք երկու բառեր
են որք մի և նոյն յարաբերութիւնը կը նշա-
նակեն նկատողութեան տեսակէտին համեմատ:
Իրաւանց և պարտուց հաւասարակշռութիւնը
օրէններու օրէնն է որ սրբապատժիտն կը կոչուի:
Ուրեմն իւրաքանչիւր մարդու համար իւր բա-
րոյական ազատութեան գործողութեան շրջա-
նակը ճշդիւ սահմանուած է ուրիշին իրաւուն-
քովը: Այդ սահմանէն դուրս ամեն բան անիրա-
ւութիւն է, այսինքն ժպրհութիւն կամ ոճիր:

Հ Ա Տ Ո Ւ Ա Ծ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

Ա Ն Հ Ա Տ Ա Կ Ա Ն Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

Թ Ի Ի 39

Որո՛նք են մարդուն պարտքերն առ անձն:

Անհատական պարտքեր: Մարդուն առ անձն
իւր ունեցած պարտքերէն ոմանք իւր հոգ-
ւոյն ոմանք ալ իւր մարմնոյն կը վերաբերին:

1°. Հոգւոյն վերաբերեալ պարտքերուն ա-
ռարկայն է անոր ունեցած երեք կարողու-
թիւնները, զգայնութիւնը, իմացականութիւնը, և
կամարոյ ու ազատ գործունեութիւնը:

Մարդ պարտական է ուղղել իւր կարողու-
թիւնները դէպ ի կատարումն բարոյական օրէ-
նին: Այսպէս, զգայնութիւնը մաքուր պահ-
ուելու է, իմացականութիւնը և կամքը չայ-
լայլելու համար. իմացականութիւնը զարգա-
ցընելու ենք որպէս զի կարենայ համնիլ ճըշ-
մարտութեան, գտնել մոլորութիւնը, ճանչ-
նալ դերագոյն էակը և արժանի ըլլայ անոր.
կամքը մշակուելու է, բարին գործելու և
չարէն փախչելու համար, զոհելու համար իւր
իշխանութիւնը իմացականութեան և զգայ-
նութեան վրայ, վերջապէս պահելու համար
մարդը իւր արժանապատուութեան մէջ, պա-
հելով իւր հոյակապ կնիքը, ազատութիւնը:

ինչ որ կը տկարացնէ և կ'ստորնացնէ մարդը հակառակ է օրինաց, ինչ որ կը զօրացնէ և կը բարձրացնէ զայն անոր յարմար է :

2° Մարմնոյն վերաբերեալ պարտուց առարկայն է գործարաններուն պահպանութիւնը : Մարմինը հողւոյն սպասաւորն է, անկէ ընդունած ծառայութեանց փոխարէն, անոր պահպանութեան հսկելու, պէտքերը մատակարարելու և զայն զօրացնելու իսկ պարտական է : Այսպէս, իւր զօրութեան համեմատ աշխատիլ, ստամոքսին տարածին չափ ուտել, յոգնութեան համեմատ հանգչելու է : Պէտք է վերջապէս խորշիլ ամեն բանի մէջ չափազանցութենէ որ կը խանդարէ առողջութիւնը և փախչիլ մանաւանդ անգործութենէ որ ամեն միջութեանց մայրն է, աշխատութիւնը բնութեան մի սուրբ օրէնն է, որ մարմինը զօրացնելով միանգամայն իւր արժանապատուութեան մէջ կը բռնէ զմարդ պահելով անոր բնական և բարոյական անկախութիւնը, ասոնք են մարդուն առ իւր մարմինն ունեցած պարտքերը :

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

Թ Ի Ի 40

1. Ի՞նչ է ընկերական շարոյսիւնը եւ որո՞նք են մարդուն պարտքերը առ իւր նմանիս. — 2. Որո՞նք են մարդկութեան ընդհանուր պարտքերը. — 3. Որո՞նք են առ ընտանիքն եւ առ պետութիւնն ունեցած պարտքերը. — 4. Ի՞նչ յարաբերութեան մէջ կը գտնուի ընկերական պարտքը քաղաքացիութեան հետ, եւ ի՞նչ է քաղաքացիութեան սզեցումը ընկերական յարաբերութեանց մէջ : —

1. Ընկերական շարոյսիւն : Ընկերական բարոյականը ամբողջութիւնն է այն պարտուց, որք կը ծնին մարդուն իւր նմաններուն հետ ունեցած յարաբերութիւններէն : Մարդ առանձին չապրիր երկրի վրայ. անդամ ըլլալով մարդկային ընտանիքին, ազգային ընտանիքի մը և մասնաւոր ընտանիքի մը, զանազան պարտքեր ունի կատարելիք, որք, իւր յարաբերութեանց համեմատ, երկուքի կը վերածուին. մարդկութեան ընդհանուր պարտքեր, ընկերական պարտքեր, կամ առ պետութիւնն :

2. Մարդկութեան ընդհանուր պարտքեր : Մարդկութիւնը մեծ ընտանիք մ'է, որուն բոլոր անդամները եղբայր են : Այս եղբայրութե-

նէն կը ծնի մարդուն առաջին պարտքը որ առնամանիս իւր, սերը կամ գթութիւնը, ուստի կը ծնին իրենց կարգին բոլոր միւս պարտքերը, Աերոսամտութիւն սխալանաց համար, բարեգործութիւն թշուառներուն համար, թոյլտուութիւն օրիշններուն կարծեաց համար, ասոնք են այն դրական պարտքերը որ պարունակուած են հետեւեալ պատուիրանին մէջ. Ըրեք ոտիշին ինչ որ կ'ուզէիք որ ձեզ ընէր. Ժխտական պարտքերն ալ սա միւս պատուիրանին մէջ պարունակուած են. Մի ընէք ոտիշին ինչ որ չէիք ուզեր որ ձեզ ընէր: Ասոնց նպատակն է յարգել մեր ընկերին կեանքը, ստացուածքը, համբաւը և ազատութիւնը չմոլորեցնել իւր զգայնութիւնը ոչ ալ իմացականութիւնը և աղիտաբեր ճամբայներու չառաջնորդել:

Ժխտական պարտքերը կը վերածուին կրաւորական առաքինութեան այսինքն արդարութեան, դրական պարտքերն ալ կը վերածուին ներդործական առաքինութեան այսինքն գթութեան:

3. Պարտք առ ընտանիս եւ առ պետութիւն: Պետութիւնը կը բաղկանայ ազգեմ, քաղաքեմ և ընտանիքեմ: Մարդ քաղաքին մէջ կը մտնէ ընտանիքով, ազգին մէջ քաղաքով և մարդկութեան մէջ ազգով:

1. Մարդ, ընտանեաց մէջ որդի, ամուսին, հայր, տէր կամ ծառայ է:

Իբր որդի, մարդ պարտական է իւր ծնողաց յարգանք, գորով, երախտագիտութիւն և հլու թիւն:

Իբր ամուսին, պարտական է իւր ընկերին սէր, հաւատարմութիւն, քաղցրութիւն և պաշտպանութիւն. — Իբր հայր, պարտական է իւր որդւոց երբեակ դաստիարակութիւնն, բարոյական, իմացական և բնական անոնց յարմարած կերպով: — Իբր տէր, պարտական է իւր սպասաւորներուն բարութիւն, խնամք և արդարութիւն. — Իբր սպասարար, պարտական է իւր տէրերուն աշխատասիրութիւն, հաւատարմութիւն, գաղտնապահութիւն և ակնածութիւն:

Մարդուն ընտանեաց մէջ ունեցած պարտքերը քաղաքին մէջ ունեցած պարտքերուն հպատակ են:

2. Մարդ քաղաքին մէջ հասարակաց կամ առանձնական մարդ է:

Իբր հասարակաց մարդ պարտական է յարգել տալ օրէնները և ինքն իսկ յարգել. — Իբր առանձնական մարդ պարտական է հասարակաց մարդուն գործունեայ հնազանդութիւն եթէ հրամանը համաձայն է օրէնին, կրաւորական հնազանդութիւն՝ երբ անոր հակառակ է:

Մարդուն քաղաքին մէջ ունեցած պարտքերն ալ ազգին մէջ ունեցած պարտքերուն հպատակ են:

3. Մարդ ազգին մէջ կառավարող կամ կառավարեալ է :

Իբր կառավարող մարդ պարտական է կառավարեալներուն արդարութիւն, ապահովութիւն, բարոյապէս մտաւորապէս և նիւթապէս զարգանալու միջոցներ, եւ այլն : Իբր կառավարեալ մարդ պարտական է կառավարողներուն գործունեայ հնազանդութիւն երբ հրամանը համաձայն է աստուածային թէ մարդկային օրինաց . կրաւորական հնազանդութիւն երբ անոնց հակառակ է :

Մարդուն ազգին մէջ ունեցած պարտքերը երբէք բոլորովին հպատակ չեն անոր մարդկութեան մէջ ունեցած պարտքերուն, քաղաքակրթութիւնը զանոնք շփոթելու ձգտելու է :

4. Քաղաքակրթութիւն : Քաղաքակրթութիւնը ճշդիւ բարոյականութեան պարտք մը չէ, բայց անոր զօրաւոր օժանդակն է, իբր օրէն ընկերականութեան : Բարոյականին հարցուցէք թէ ի՞նչ պէտք է ընել և քաղաքակրթութեան թէ ի՞նչպէս ընելու է զայն որպէս զի պարտուց կատարման մէջ ձեւը հիմին միացունէք :

Քաղաքակրթութիւնը փափուկ զգացման մը և հանրական բարեսիրութեան մը արտայայտութիւնն է, որ մեր առաքինութեանց յարգը կ'աւելցունէ մեր գործերն ու խօսքերը այնպիսի կերպերով ընկերացնելով որ ո՛չ մէկը

վիրաւորուի իւր զգացմանց և իմացականութեան մէջ : Բարեբարութեան պարտք մ'է որ զմեզ կը դրդէ հաճոյ ըլլալ ուրիշներուն և զգայուն ընդունուած ամենադոյզն ծառայութեան մը համար : Քաղաքակրթութիւնը հաճոյական կ'ընէ ընկերական կեանքը, իբր արուեստ մը համաձայնեցնելու ինչ որ պարտինք ուրիշներուն և ինչ որ պարտինք մենք մեզի : Իւր ազգեցութիւնը այնքան մեծ է, իբր կ'ապ ընկերութեան, որ երեւելի փիլիսոփայներ իրենց անարժան չհամարեցան անով զբաղիլ : Ասոնք կը հաստատեն թէ, առանց քաղաքակրթութեան մարդիկ միայն կ'առուելու համար պիտի հաւաքուէին : Պէտք է ուրեմն կամ առանձին ապրիլ կամ քաղաքակրթութիւն :

Քաղաքակրթութիւնը այնպէս է բարութեան ինչպէս են խօսքերը մտածութեան, այնպէս է մտքին ինչպէս է շնորհքը դէմքին, գթութեան քաղցր պատկերն է : Անկիրթ մարդոց վրայ առաքինութիւնը թանկագին քար մ'է որ գէշ տեղաւորուած ըլլալով իւր փայլին մեծագոյն մասը կը կորսնցնէ : Քաղաքակրթութեան կերպերը արդիւնքին արժէքը կ'աւելցունեն և հաճելի կ'ընեն զայն : Վերջապէս քաղաքակրթութիւնը քաղաքակիրթ մարդուն կնիքը, առաքինութեան համեստութիւնը և պարկեշտութեան փայլն է : Ընկերական դաս-

տիարակութեան անհրաժեշտ տարրներէն մին է , ամեն ժամանակներու մէջ օգնած է զինք կատարելագործող անհատներու և ժողովուրդներու հռչակաւոր ըլլալուն :

Հ Ա Տ ՈՒ Ա Ծ Ե Ր Ր ՈՐ Դ

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

Կրօնական բարոյականը կենթադրէ Աստուծոյ և մարդուն վախճանին ճանաչումը ուսկից կը բղիւխն բնականապէս մարդուն պարտքերը առ Աստուած :

Թ Ի Լ Զ X

Ճ Ա Ն Ա Ձ ՈՒ Մ Ն Ա Ս Տ ՈՒ Ծ Ո Յ

Կ Ա Մ Բ Ն Ա Կ Ա Ն Ա Ս Տ ՈՒ Ա Ծ Ա Բ Ա Ն ՈՒ Թ Ի Ի Ն

1. Ի՛նչ է ինչպիսի աստուածաբանութիւնը եւ ինչո՞ւ կը սարքերի աստուածաբանութեան. — 2. Որո՞նք են Աստուծոյ գոյութեան զանազան ապացոյցները. — 3. Որո՞նք են աստուածութեան գիտարտ ստորգէղիները. — 4. Ի՛նչ իմանալու է աստուածային նախախեղութիւն ըսելով : —

1. Բնական աստուածաբանութիւն : Բնական աստուածաբանութեան առարկայն է Աստուծոյ ճանաչումը բանին լոյսերովը : Անով կը տարբերի աստուածաբանութենէն որ այս վերջինը

յայտնութեան վրայ հիմնուած ըլլալով իւր վարդապետութիւնները վէճի տակ չդներ , զանոնք կը տայ դերագոյն հեղինակութեամբ մը . ասոր համար է որ իւրաքանչիւր ոք զայն իւր դաւանած կրօնին մէջ կ'ուսնի , մինչդեռ բնական աստուածաբանութիւնը միայն ընդհանուր ճշմարտութեամբ կ'զբաղի զորս ընդունած են այն ամեն կրօններն որոց հիմը միաստուածութիւնն է :

2. Աստուծոյ գոյութեան ապացոյցներ : Աստուծոյ գոյութեան զանազան ապացոյցները երեք տեսակ են . ինչպիսի ապացոյցներ , խորոյնական ապացոյցներ և ինչպիսի ապացոյցներ :

Ա. Բնական ապացոյցներ : Բնական ապացոյցները երեք են . նիւթին գոյութիւնը, նիւթին շարժումը և տիեզերաց կարգը :

1°. Նիւթը կայ , արդ , հարկաւոր չէ այն , վասն զի անոր մէջ ամեն բան դիպուածոյ է , ուրեմն նիւթը կ'ենթադրէ Արարիչ մը , Աստուած կը կոչեմ ես այդ արարիչը , ուրեմն Աստուած կայ :

2°. Նիւթին շարժումը կայ , սա երկուքէն մէկն է , կամ այդ շարժումը անոր էական է , կամ չէ , արդ շարժումը անոր էական չէ , վասն զի կրնանք զայն հանգիստ վիճակի մէջ ալ ըմբռնել , նաև , ամեն էական շարժում երբէք փոփոխութիւն չընդունիր ո՞չ ուղղութեան ո՞չ ալ միջոցին մէջ , սակայն հակառա-

կը կը տեսնուի ամեն օր : Ուրեմն նիւթը առաջին շարժիչ մ'ունի , այդ առաջին շարժիչը Աստուած է , ուրեմն Աստուած կայ :

3° Տիեզերքի կարգը կայ : Արդ որ և է կարգ մը կ'ապացուցանէ թէ կայ իմացականութիւն մը զայն արտադրող , այդ կարգը քանի շատ առարկայներ պարունակէ այնքան մեծ է անոր հեղինակին իմացականութիւնը : Ուրեմն տիեզերքը կարգաւորող իմացականութիւնը գերազոյն է , այդ գերազոյն իմացականութիւնը Աստուած է , ուրեմն Աստուած կայ :

Բ. Բարոյական սպացոյցներ : Աստուծոյ գոյութեան բարոյական ապացոյցները երեք են . թևակալ օրէնք , մարդուն տեղիմարդի սխտրք , ժողովրդոց միասնայն հասանոթիւնը :

1° Բնական օրէնք կայ : Արդարև , մարդկային գիտակցութիւնը ամեն տեղ կ'որոշէ բարին չարէն մին ընելու և միւսէն խորշելու ըստիպմամբ : Արդ ամեն օրէնք օրէնսդիր մը կ'ենթադրէ և այս օրէնսդիրը չկրնար մարդն ըլլալ , վասն զի բնական օրէնք անոր մէջ անոր վրայ և անոր հակառակ կայ : Մարդէն բարձրագոյն զօրութիւն մը միայն կրնայ ըլլալ այն , այդ բարձրագոյն զօրութիւնը Աստուած է , ուրեմն Աստուած կայ :

2° Անդ իմադրելի զօրութիւն մը կը մղէ ապերձանիկ մարդը բարձրագոյն էակի մը օգնութեանը դիմելու և երջանիկ մարդը անոր

չնորհակալ ըլլալու . այդ բարձրագոյն էակը , որ մարդոց վախճանին տէրն է , Աստուած է , ուրեմն Աստուած կայ :

3° Ամեն ժողովուրդներ միաձայն հաւանութիւն մ'ունին Աստուծոյ վրայ և այդ համաձայնութիւնը միայն Աստուծոյ և բնական օրէնքին վրայ է : Ուրեմն Աստուծոյ գոյութիւնը ժողովրդոց և անոնց ընդունած օրէնքին գոյութեան չափ անհերքելի է :

Գ. Բնագտնական սպացոյցներ : Աստուծոյ գոյութեան բնաղանցական ապացոյցները բազմաթիւ են , երկու գլխաւորներն են , առաջին ասի մը հարկատուութիւնը կամ բացարձակ պատճառի մը գաղափարը , և անոնքի ծանօթոթիւնը :

1° Սա երկուքէն մին , կամ ամեն էակներ դիպուածոյ են , կամ հարկաւոր էակ մը կայ : Եթէ ամեն էակներ դիպուածոյ են , եղած է ժամանակ մը յորում անոնցմէ մէկն ալ չկար : Ոչնչութիւնը չկրնար արտադրել էակը , այսպէս աշխարհի գոյութիւնը անկարելի պիտի ըլլար այս ենթադրութեամբ : Այսու ամենայնիւ աշխարհ կայ , ոչ ոք կրնայ ուրանալ զայն : Ուրեմն հարկաւոր էակ մը , բացարձակ պատճառ զայն ի գոյ բերաւ , այս հարկաւոր էակը , այդ բացարձակ պատճառը Աստուած է , ուրեմն Աստուած կայ :

2° Անհունի ծանօթութիւնը կայ մեր հուսաւոր իմացականութեան մէջ , եթէ անհունը

գոյ չըլլար ինք իրեն՝ մտքին արտադրութիւնը պիտի ըլլար, այսպէս անհունը հունաւորին արտադրութիւնը պիտի ըլլար, որ անտեղի է, անհունը Աստուած է, ուրեմն Աստուած կայ:

3. Աստուածային ստորոգելիք: Աստուծոյ բոլոր ստորոգելիներն ալ անոր էութենէն յառաջ կը գան, արդ այդ էութիւնը առաջին պատճառը ըլլալն է:

Առաջին պատճառը անհուն է, վասն զի էութէ հունաւոր ըլլար՝ ուրիշ պատճառէ մը կախումն պիտի ունենար-և այլ եւս առաջին պատճառ չպիտի ըլլար:

Եթէ առաջին պատճառը անհուն է՝ իւր բոլոր ստորոգելիներն ալ այնպէս են, վասն զի անսահմանին մէջ ոչինչ կրնայ սահմանաւոր ըլլալ:

Առաջին պատճառը իւր պատճառ կարող է, ուրեմն անհունապէս զարդ է: Իմացական է այն, ուրեմն անհունապէս իմացական: Ազատ է այն, ուրեմն անհունապէս ազատ է:

Անհունապէս կարող պատճառ մը անհունապէս շարի ըլլալու է և հետեւաբար անհունապէս արդար, ոչ չարը ոչ ալ անիրաւը կրնան համաձայնիլ անհունին հետ: Անհունապէս իմացական պատճառ մը գիտութեան մէջ ալ անհուն ըլլալու է, միջոցին մէջ սահմանափակ ըլլալու չէ, ուրեմն անբառ է, ոչ ալ ժամանակին մէջ, ուրեմն յատկանակալ է:

Ասոնք են աստուածութեան գլխաւոր ըստորոգելիները:

4. Աստուածային ևախախտումութիւն: Աստուածային նախախնամութիւն ըսելով կ'իմացուի Աստուծոյ անհուն բարութեան, կարողութեան, գիտութեան երբեակ գործողութիւնը տիեզերաց յատակագծին մէջ: Այդ յատակագիծը մենք միայն ընդ աղօտ կը տեսնենք, բայց որչափ սահմանափակ ալ որ է մեր տեսութիւնը՝ ամեն տեղ զարմանալի կարգ մը կը գըտնենք և այդ կարգին մէջ զայն յղացող անհունապէս իմացական պատճառը, զայն ստեղծող անհունապէս կարող պատճառը և անհունապէս բարի պատճառը որ կը պահէ զայն իւր արարածներուն երջանկութեան համար որք այնքան հրաշալի յարաբերութիւն մը կը գըտնեն իրենց պէտքերուն և զանոնք հոգալու միջոցներուն մէջ:

Թ Ի Ի 42

ՎԱԽՃԱՆ ՄԱՐԴՈՅ, ԱՆՄԱՀՈՒԹԻԻՆ ՀՈԳԻՈՅ

1. Ի՛նչ է մարդուն վախճանը և ի՛նչ մեթոսով կըրնամ զայն ձանչնալ. — 2: Որո՞նք են հոգոյ անմահութեան ուղիքները: —

1. Վախճան մարդոյ: Ամեն գոյութիւն վախճան մ'ունի լրացնելիք, ոչինչ ստեղծուեցաւ ի զուր: Իականերուն մէջէն ոմանք բանականութիւն և

զգացմունք չունենալով յանդէտս կը յառաջանան այն ճամբայներուն մէջ զորս Աստուած գծած է իրենց . մի փոքր մասը , ազատ և իմացական արարածներ ըլլալով՝ իրենց վախճանին գաղափարն ունին , ինչպէս է մարդ : Իւր մտքին բնածին մէկ յղացումն է թէ այս աշխարհիս մէջ գրուած է վախճանի մը համար և իւր սրտին մի բնածին պէտքն է ճանչնալ այդ վախճանը : Գիտէ թէ աւելի հանգիստ պիտի ըլլայ և աւելի ապահով իւր վարմունքին մէջ , թէ աւելի լաւ պիտի գիտնայ ուր երթալիքը և ինչ բանէ վախճալիքը կամ ինչ բան յուսալիքը :

Մեթոս : Էականերու վախճանը խուզարկելու համար հետեւելիք մեթոտը անոնց բնութիւնը այսինքն զանոնք բաղկացնող տարրները և անոնց ունեցած միտումները և կարողութիւնները ուսնելու և ասկէ անոնց նշանակուած նպատակը եզրակացնելու մէջ կը կայանայ :

Արդ , մարդուն բնութիւնը երկու տարրներ կը պարունակէ , հոգին , գոյացութիւն իմացական , զգայուն և ազատ , մարմինը , պարզ հաւաքածոյ մը նիւթեղէն մասնիկներու : Եթէ մարմինը հոգւոյն հաւասար ըլլար՝ մարդուն վախճանը պիտի ըլլար մարմնոյն վախճաններուն ետեւէն ընկնիլ , այսինքն հեշտութեան մէջ , ինչպէս նաև մտքին և սրտին մշակութեան մէջ :

Բայց մարդկային սեռին գիտակցութիւնը կը բողբէ նիւթին մտքին հետ նոյնութեան դէմ : Կը հռչակէ թէ միտքը բարձրագոյն է նիւթէն , թէ մարմինը հպատակելու է հոգւոյն : Ուրեմն հոգւոյն վախճանները կատարելով է որ մարդուն ճշմարիտ վախճանը կըրնայ կատարուիլ և հասնիլ անոր :

Արդ , հոգին իւր էութեան բաւոր զօրութեամբ կը ձգտի դէպ ի ճշմարիտը , դէպ ի բարին , դէպ ի գեղեցիկը : Անդ է իւր բոլոր խորհուրդներուն , իւր բոլոր իղձերուն , իւր բոլոր ճիգերուն կատարածը , և ինչ բանի որ հետամուտ եղած է , այդպէս մասնաւոր առարկայ մը չէ , վասն զի այս աշխարհիս իրերէն ոչ մին կրնայ զայն յագեցնել : Երկրի ամեն բարիքներէն և գեղեցիկութիւններէն վեր , ինչպէս նաև մարդկային գիտութեանց առարկայ եղած ամեն ճշմարտութիւններէն բարձր ճշմարտութիւն մը , գեղեցիկութիւն մը և բարի մը կը յղանայ , չհանգչիր բայց եթէ անհունին մէջ : Անհունը Աստուած է , գոյացութիւն և պատճառ բացարձակ , գեղեցիկութիւն կատարեալ , արդարութիւն անսխալական , գերագոյն բարի : Ուրեմն հոգւոյն վախճանն է նոյն ինքն Աստուած : Ենած է զայն ճանչնալու իմացականութեամբը , անոր միանալու սիրովը , անոր ծառայելու ազատ և ուղիղ կամբքով մը :

Եթէ անհերքելի ճշմարտութիւն մը կայ այն է թէ մարդ այս աշխարհին մէջ չհասնիր իւր վախճանին, ուսկից հետեւոցս եւն թէ աւոր պիտի հասնի ուրիշ կեանքի մը մէջ, ուստի ծնած է հոգւոյ անմահութեան վարդապետութիւնը:

2. Անմահութիւնը հոգւոյն անմահութիւնը մարդուն սրտին և մտքին մէջ հաստատուած է բազմութիւ և երեւելի իրողութեամբ: Կրնան երեքի վերածուիլ. հոգւոյն անմահութիւնը, անմահութեան յետիւտիւնը, աստուածային արարողութիւնը: Այս երեք ապացոյցներէն առաջին երկուքը կարելութիւնը կ'ապացուցանեն, երրորդը հոգւոյ անմահութեան հարկաւորութիւնը:

1°. Հոգին աննիւթ է: Արդ, պարզ դոյացութիւն մը չկրնար մեռնիլ, վասն զի մահը ուրիշ ուն է, բայց եթէ մասերու տարբարութիւն: Ուրեմն հոգին անմահ է:

Ոգին բնականապէս կը բաղձայ երջանկութեան որ մահէն անդին ալ կ'երկարածի: Արդ, այս բնածին դաղափարը Աստուծոյ կը դայ մեզ որ չկրնար զմեզ խաբած ըլլալ: Ուրեմն հոգին անմահ է:

3°. Աստուած անհունապէս արդար է: Անհունապէս արդար էակ մը պարտի իւրաքանչիւր անհատի իւր գործոց համեմատ հաստատուցանել: Արդ, այս հաստատումը արդար

չէ այս կենաց մէջ: Ուրեմն ուրիշ կեանք մ'ալ ըլլալու է որ ներկայ կենաց անկարգութիւնները դարմանէ: Այդ կեանքը կարելի չէ, բայց եթէ գերեզմանէն անդին մարդկային անձին շարունակութեամբը: Ուրեմն հոգին անմահ է:

Ուրեմն ապագայ կեանքը մարդուն համար միայն քաղցր ակնկալութիւն մը չէ, որ թըշուառին մխիթարութիւնը կամ զօրութիւնն է, կամ օգտակար սպառնալիք մը որ կը շափաւորէ ոճիրը անդէն առաքինութեան դէմ: Կանոնաւորապէս ապացուցեալ ճշմարտութեան մը բոլոր բացայայտութիւնն ունի բանին համար:

Թ Ի Ի 43

Որո՞նք են մարդուն պարտքերը առ Աստուած: —

Պարտք առ Աստուած: Աստուած զձեռն արդը, զայն կը պահպանէ, անոր կը ծանայ, զայն կը դատէ: Այս յարաբերութեաններէն կը ծնին մարդուն համար պարտքեր զորս կրնանք չորսի վերածել. հաւատալ, սիրել, անագակող, պաշտել:

Աստուած կայ. ամէն բան կ'ապացուցանէ զայդ, բանը, բարոյական զգացումները, տիեզերաց կարգը: Ուրեմն մարդ պարտական է հաւատալ Աստուծոյ:

Մարդ գոյ չէ և չպահանջու իւր գոյութիւնը բայց եթէ Աստուծով, Աստուծոյ պարտի իմացականութիւնը և ազատութիւնը որ զինք թաղաւոր բնութեան կ'ընեն, և այլն : Ուրեմն մարդ պարտի սիրել զԱստուած :

Աստուած, արարիչ մարդուն կ'երեւայ անոր իբր զօրութիւն մը ոչ միայն բարերար այլ և գերագոյն : Ուրեմն մարդ պարտի հնազանդել Աստուծոյ :

Մարդ ամեն բան Աստուծմէ ստացած է, անկէ կախումն ունի և անոր իշխանութեան տակ է, ուրեմն անոր պարտական է մեծաբանք իւր բոլոր էութեամբ, հունաւոր էակ ըլլալով՝ պարտական է խոնարհել, երկրպագել անհուն էակին անճառ վեհափառութեան առջեւ, ուրեմն պարտական է պաշտել զԱստուած :

Հաւատքը, սէրը, հնազանդութիւնը և երկրպագութիւնը կը կազմեն կրօնքը : կրօնքը կը կցէ մարդը իւր արարչին պարագքերով որոց գիտութիւնը հրօճակաւ յարոյշակաւ կը կոչուի :

Ճշմարտին, բարւոյն և գեղեցկին հետադատութիւնը կ'առաջնորդէ այսպէս զմարդ ճանշնալ զԱստուած, սկիզբն, և նպատակ իմաստութեան որ կը լրացնէ և կը պսակէ Փիլիսոփայութիւնը :

ԳԳ Ազգային գրադարան

NL0568508

Հ.Ա.Խ.Զ. ՀԱՅԿԱՆ-ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
 ЦУБ ИЧНАЯ БЛО КОТОР
 7/XI 1922
 ИМЕНА, МЯСНИ И НА
 *У. У. III

91246